

ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΣΤΗΛΗ ΕΚ ΘΡΑΚΗΣ

ΥΠΟ Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ

Ὀλίγα εἶναι τὰ γλυπτά, τὰ ὁποῖα μᾶς ἔδωκε μέχρι σήμερον ἡ γῆ τῆς Βορείου Ἑλλάδος. Μεταξὺ τούτων ἡ ἀμφίγλυφος «στήλη τῶν Ἀβδήρων»¹ κατέχει ἐξαιρετον θέσιν, τόσον διὰ τὴν τέχνην της, ὅσον καὶ διὰ τὴν σχετικῶς πρόιμον ἐποχὴν, εἰς ἣν ἀνήκει (500 π. Χ.). Ἡ θέσις ταύτης οὐδόλως θὰ ἠλλοιοῦτο, ἐὰν ἡ τύχη καὶ ἡ ἔρευνα μᾶς παρεῖχον τὴν δυνατότητα νὰ προσθέσωμεν εἰς τὸν κατάλογον τῶν βορειοελλαδικῶν ἔργων νέα ἀξιόλογα μνημεῖα. Ἀντιθέτως, ἡ ὑπαρξις μιᾶς ομάδος συγγενῶν ἔργων θὰ ἐπέτρεπεν εἰς τοὺς ἐρευνητὰς γονίμους συγκρίσεις καὶ βαθυτέραν μελέτην τοῦ συνόλου, ἐξ ἧς ἰσχυρῶς θὰ ἐφωτίζοντο οὐχὶ μόνον τὸ σύνολον, ἀλλὰ καὶ τὰ καθ' ἕκαστα μνημεῖα. Αἱ ἔρευναι τοῦ καθηγητοῦ Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κομοτηνῆς ἐνδέχεται νὰ προσφέρουν τὸ προσδοκώμενον ὕλικόν. Αἱ πρῶται εἰδήσεις² περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν γεννοῦν πολλὰς ἐλπίδας ὅτι ὁ ἀμητὸς θὰ εἶναι πλούσιος.

Ἐκ τῆς περιοχῆς ταύτης προέρχεται καὶ ἡ δημοσιευομένη ἐνταῦθα ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης³ (πίν. 1 καὶ εἰκ. 1). Εἰς τὸ εὐρετήριον τοῦ Μουσείου ἔχει καταχωρισθῆ ὑπ' ἀριθμὸν 1251 μὲ τὰς ἀκολούθους ἐνδείξεις. «Εὐρέθη πλησίον τῆς Κομοτηνῆς. Ἐκομίσθη κατὰ τὸ 1930 ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Πελεκίδου». Περισσότερον συγκεκριμένας πληροφορίας παρέχει ἡ προμνημονευθεῖσα ἀνακοίνωσις περὶ τῶν εὐρημάτων τοῦ καθηγητοῦ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ.⁴ «Ἐκ τοῦ ἀπέναντι τῆς χερσονήσου (Γιασὲ-Ἀντά, ΝΔ. τῆς Κομοτηνῆς) ἀκρωτηρίου «Κούρσουμλου» προέρχεται τὸ ἀδημοσίευτον ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ἀριθ. εὐρετ. 1251, ἀνευρεθὲν ὑπὸ τῶν καθηγητῶν Στ. Π. Κυριακίδου καὶ Εὐ. Πελεκίδου»⁵.

Ἡ στήλη εἶναι μαρμαρίνη, ἀλλ' ἐκ μαρμάρου κακῆς ποιότητος, χονδροκόκκου, ἀνοικτοῦ τεφροῦ χρώματος, ἀπαρτιζομένου ἐξ ἀνωμάτων στρωμάτων, εὐκόλως ἀποκρουομένων. Ἡ διατήρησις της δὲν εἶναι καλὴ. Ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῶν φωτογραφικῶν ἀπεικονίσεων, τὸ ἄνω πέρασ ἐλλείπει ἐντελῶς, ἐνῶ κατὰ τὸ κατώτερον τμήμα ἔχει ἀποκρουσθῆ κατὰ τὴν ἀριστερὰν γωνίαν, ἐξ ἧς ἀπεσπᾶσθη μέγα τρίγωνον τεμάχιον, ἀπὸ τοῦ μέσου περιπίου τοῦ ἀριστεροῦ πέρατος τῆς στήλης μέχρι τῆς κάτω δεξιᾶς γωνίας περιπίου. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ διατηρούμενον μεγαλύτερον μέρος τῆς στήλης ἡ ἐπιφάνεια ἔχει

1 Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, Ἑλληνικά Ἀμφίγλυφα, Θεσσαλονίκη 1946, πίν. 1 - 2, σ. 2 κ.ἐξ. (ἐνθα πλήρης βιβλιογραφία). Ἀποκαθίσταται ἡ στήλη, ἀποδιδόμενου εἰς τὸ γνωστὸν ἄνω τμήμα καὶ τοῦ κάτω μέρους αὐτῆς, ἀποκειμένου ἐν τῇ συλλογῇ Κομοτηνῆς.

2 Ἑλληνικά, 14, 1956, σ. 564-565.

3 Διὰ τὴν ἄδειαν τῆς δημοσιεύσεως εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης θερμῶς τὸν ἀγαπητὸν φίλον, Ἐφορον τῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Χαρ. Μακαρόναν. Τὴν στήλην ἀναφέρει ὁ Ν. HIMMELMANN - WILDSCHÜTZ, Stu-

dien zum Ilissos-Relief, 41 σημ. 106 καὶ ὁ Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Προανασκαφικὲς ἔρευνες ἐπὶ Θράκη, 28 - 29 καὶ πίν. 6δ, ὅστις εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ θέσῃ ὑπ' ὄψιν μου τὸ βιβλίον του ἐν δοκιμίῳ.

4 Ἑλληνικά, ἔ.ἀ. βλ. καὶ Προανασκαφικὲς ἔρευνες ἐπὶ Θράκη, σ. 29.

5 Τὸ ἀκρωτήριον «Κούρσουμλου» μετωνομάσθη νῦν εἰς «Μολυβοτὴν». Βλ. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, ἔ.ἀ. 29 σημ. 1 καὶ Χάρτην 2 ἀρ. 4.

ἀποτριβῆ ἢ διαβρωθῆ βαθέως, ὥστε οὐδαμοῦ σώζεται ἀνέπαφος ἢ ἀρχικὴ ἐπίδερμις τοῦ ἀναγλύφου (σαφῶς τοῦτο διακρίνεται εἰς τὴν φωτογραφίαν τῆς εἰκ. 2). Τὸ διατηρούμενον μέγιστον ὕψος τῆς στήλης μετρεῖ 0,61 μ., τὸ πλάτος ἄνω 0,452 μ., εἰς τὸ μέσον περίπου (τὸ κατώτατον δηλαδὴ σωζόμενον πλάτος) 0,455 μ., τὸ δὲ πάχος 0,11 μ. περίπου. Ἡ ὀπισθία ἐπιφάνεια τῆς στήλης ἔχει ἀφεθῆ ἀκατέργαστος καὶ ἐμφανίζεται τραχεῖα καὶ ἀνώμαλος.



Εἰκ. 1. Ἐπιτυμβία στήλη ἐκ Θράκης.

Τὸ ἀνάγλυφον εἰκονίζει δύο μορφάς· ἀριστερὰ γυναῖκα καθημένην ἐπὶ δίφρου, πρὸ αὐτῆς δέ, εἰς τὸ δεξιὸν ἡμισυ τῆς στήλης, νέαν προτείνουσαν διὰ τῆς ὑψουμένης δεξιᾶς κάτοπτρον. Ἐκ τῆς ἀποσπάσεως τοῦ ἄνω πέρατος ἔμεινεν ἀνέπαφος ἢ μορφὴ τῆς νέας, ἀλλὰ μικρὸν τόξον τοῦ κατόπτρου ἔχει ἀπολεσθῆ κατὰ τὸ μέσον τῆς στήλης, εἰς τὸ ἀριστερὸν δὲ τμήμα ἢ ἀπόκρουσις καὶ ἐτέρου θραύσματος, χαμηλότερον τῆς ἀρχικῆς ἀποκρούσεως καὶ εἰς βάθος ἑνὸς στρώματος τοῦ λίθου, ἀκριβῶς ὅπου τὸ πρόσωπον τῆς καθημένης, ἀφήρεσεν ἐκ τοῦ ἀναγλύφου ὀλόκληρον τὸ πρόσωπον τῆς μορφῆς ταύτης μετὰ τοῦ λαιμοῦ. Ἀφ' ἐτέρου, ἢ καταστροφῆ τῆς ἀριστερᾶς κάτω γωνίας στερεῖ τὴν παράστασιν τοῦ ὀπισθίου ποδὸς τοῦ δίφρου, τοῦ ἡμίσεος σχεδὸν τοῦ ἐδράνου αὐτοῦ, τοῦ κάτω ἡμίσεος τοῦ ἐμπροσθίου ποδὸς καὶ τῶν κάτω ἄκρων τῶν ποδῶν τῶν δύο μορφῶν. Ἡ σημαντικώτερα τῶν λοιπῶν φθορῶν τοῦ ἀναγλύφου εἶναι ἡ κατὰ

τὸ κέντρον τῆς συνθέσεως, τῆς δεξιᾶς παλάμης τῆς καθημένης.

Ἐπὶ τοῦ ἐδράνου τοῦ δίφρου διακρίνεται κνέφαλλον ὡς πλαγία ὄψις κυλίνδρου. Ἡ ἐπ' αὐτοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ καθημένη γυνὴ παρίσταται ἐν κανονικῇ καταγραφῇ (profil), φέρει δὲ χιτῶνα (διακρίνεται εἰς τὸ στήθος) καὶ ἱμάτιον, καλύπτον ἐντελῶς τὴν δεξιάν της πλευράν, τὴν ὑπὸ τοῦ θεατοῦ ὄρατὴν. Αἱ σχηματιζόμεναι ἐπιφάνειαι—κνήμη, μηρός, πλευρὰ καὶ βραχίων—ἀποτελοῦν ἀπλᾶ ἐπίπεδα, κανονικὰ σχεδόν, ὑπὸ ἐλαχίστων πτυχῶν ποικιλλόμενα κατὰ τὸν ὤμον καὶ τὸν ἀγκῶνα. Ἄν καὶ ἡ φθορὰ τῆς ἐπίδερμίδος εἶναι σημαντικὴ καὶ βαθεῖα, φαίνεται ὅτι δὲν ἔχει ἀλλοιώσει τὴν γενικὴν ἐντύπωσιν τοῦ πλαστικοῦ ἐξάρματος¹. Τὸ στήθος διακρίνεται προτεταμένον κατὰ τὸν γνωστὸν συμβατικὸν

¹ Ἄν ἔχουν ἀποτριβῆ πτυχαὶ τινες, αὐταὶ πρέπει νὰ ἦσαν ὀλίγαι καὶ λίαν ἀβαθεῖς. Ἡ ἀπλὴ καὶ κανονικὴ

ἀρχαϊκὸν τρόπον, πρὸ αὐτοῦ δὲ ὑψοῦται κατακορύφως σχεδὸν ἡ ἀριστερὰ χεὶρ, τῆς ὁποίας ἡ παλάμη κάμπτεται ἑλαφρῶς πρὸς τὸ πρόσωπον διὰ τὴν συγκρατήσιν ἔμπροσθεν τούτου τὸ ἱμάτιον, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐκάλυπτε τὴν κεφαλὴν (*ἄντα παρειῶν σχομένη λιπαρὰ κρηδεμνα*)¹. Ἡ δεξιὰ χεὶρ κάμπτεται κατ' ἀγκῶνα εἰς ἀμβλειαν γωνίαν, ἡ δὲ παλάμη ἐκτείνεται ἀνοικτῆ σχεδὸν καὶ ἀνεστραμμένη οὕτως, ὥστε ὁ ἀντίχειρ νὰ εὐρίσκειται πρὸς τὸν θεατὴν. Ὅπως ἀνεφέρθη ἤδη, εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ φθορὰ τοῦ λίθου δὲν ἐπιτρέπει ἀσφαλῆ κατανόησιν τῆς παραστάσεως (εἰκ. 2). Εἶναι σαφές ὅτι τὸ ἱμάτιον κατέρχεται, ὅπισθεν μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς μέχρι τοῦ καρποῦ περίπου τῆς δεξιᾶς (πιθανῶς ἔξακολουθεῖ καὶ μέχρι τοῦ γόνατος), πρὸ τῆς δεξιᾶς δὲ φθάνει κατὰ τὸ μέσον τοῦ πήχεος περίπου, ἀναδιπλούμενον ἐκεῖ. Κάτωθι ὁμως τῆς δεξιᾶς παλάμης διακρίνεται ὀριζόντιος ἔξοχή τοῦ λίθου, σχηματίζουσα λίαν ὀξεῖαν γωνίαν πρὸς τὸν πῆχυν καὶ παραλλήλως βαίνουσα πρὸς τὴν αὐλακα μεταξὺ κνεφάλλου καὶ μηροῦ. Ὅτι ἡ ἔξοχή αὕτη δὲν ἀνήκει εἰς τὴν χεῖρα εἶναι μᾶλλον βέβαιον, ἀλλὰ τί παριστᾷ δὲν δύναμαι νὰ ἐννοήσω. Κάθετον πρὸς ταύτην προβάλλει ἕτερον ἐπίμηκες ἔξαρμα, διῆκον ἀπὸ τοῦ κάτω μέρους τῆς παλάμης μέχρι τοῦ μηροῦ. Καὶ τούτου ἡ ἔρμηνεία δὲν εἶναι εὐκόλος· κατὰ τὴν γνώμην μου πρόκειται περὶ ἀντικειμένου, τὸ ὁποῖον ἐγγχειρίζει εἰς τὴν παλάμην τῆς καθημένης ἢ ὀρθῆς νέας, ἣτις τὴν ἀριστερὰν τῆς παλάμης, κεκαμμένην κατὰ τὴν πρώτην φάλαγγα τῶν δακτύλων, ἀποθέτει ἀπαλῶς ἐπὶ τὴν τῆς καθημένης. Τὸ ἀντικείμενον τοῦτο πρέπει νὰ εἶναι περιδέραιόν τι ἢ ταινία κοσμητική.



Εἰκ. 2. Λεπτομέρεια τῶν δύο χειρῶν.

Ἡ ὀρθία νέας φέρει χιτῶνα χειριδωτόν (εἰκ. 3). Ἡ κόμη τῆς, βραχεῖα σχετικῶς, πίπτει ἐπὶ τοῦ αὐχένος ὀλίγον ἄνω τῶν ὤμων. Εἰς τὸ ὕψος περίπου τοῦ ὠτὸς ἑλαφρὰ ἔσοχή τῆς κατερχομένης κόμης, ἔχουσα ἀντίστοιχον ἀσθενεστέραν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ κρανίου καὶ εἰς σημεῖον κατὰ τὴν προέκτασιν τῆς καθέτου τῆς προσθίας γραμμῆς τοῦ λαιμοῦ, προκαλεῖται ἐκ ταινίας, ἡ ὁποία συνεκράτει τὴν κόμην, δηλουμένης ἄλλοτε πλαστικῶς ἢ γραπτῶς καὶ ἐξαλειφθείσης νῦν. Κάτω τῆς καμπύλης τοῦ γλουτοῦ καὶ ἀκριβῶς εἰς τὸ σημεῖον, ὅπου ἄρχεται ἡ κάθετος πτώσις τοῦ χιτῶνος, διακρίνεται ἀμυδρῶς ἀσθενῆς

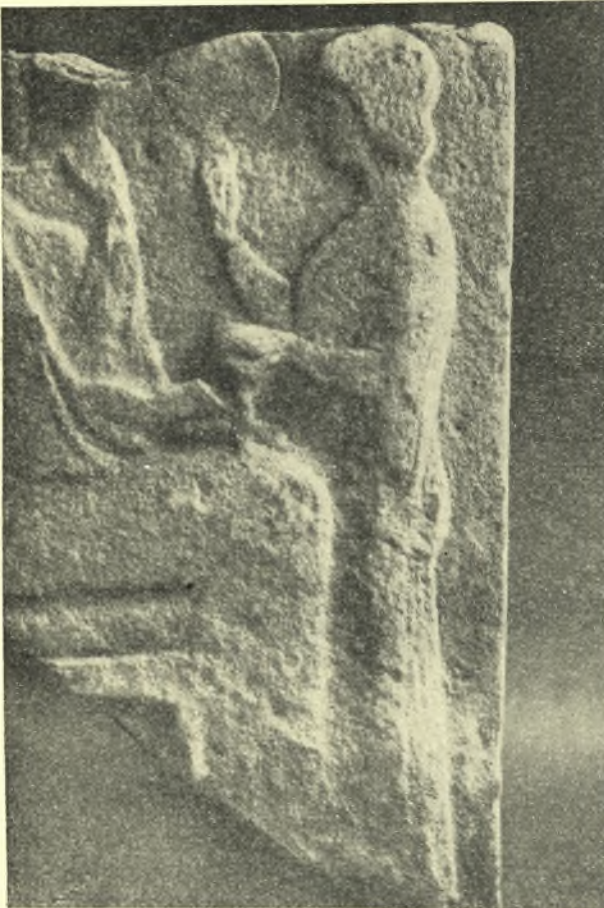
ἀπόδοσις σχημάτων καὶ ἐπιφανειῶν χαρακτηριστικῶς διακρίνεται εἰς τὴν εὐθείαν καὶ ἀδιαφοροποίητον γραμμὴν, ἡ ὁποία διαχωρίζει τὸ κάτω πέρασ τοῦ μηροῦ ἀπὸ τοῦ κνεφάλλου καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖ αὐλακα παράλληλον πρὸς τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδράνου τοῦ δίφρου.

1 Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο προβάλλει ἡ ἔξοχος δυσκολία. Ἡ κίνησις τῆς χειρὸς δὲν ἐπιδέχεται ἄλλην ἔρμηνειαν ἀπὸ τὴν προταθείσαν. Ἀλλὰ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ

τόξον τοῦ πρὸ τοῦ προσώπου ἐξέχοντος ἱματίου μὲ τὴν κυρτὴν καμπύλην πρὸς τὰ κάτω εἶναι ἀπροσδόκητον· θὰ ἀνέμενε τις τὸ ἱμάτιον νὰ κατέρχεται ὅπισθεν τοῦ στήθους καὶ ὄχι νὰ ἐπιστρέφῃ ὡς δύσκαμπτον στερεὸν σῶμα πρὸς τὸν λαιμὸν τῆς γυναικός. Ἀτυχῶς ἡ καταστροφὴ τοῦ λίθου εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο δὲν ἐπιτρέπει ἀκριβεστεράς παρατηρήσεις.

ἔξαρχις, ἀνερχομένη εἰς ἐλαφρὰν καμπύλην πρὸς τὸ γόνυ τῆς καθημένης, δηλοῦσα τὸ πέρασ τοῦ κόλπου τοῦ χιτῶνος. Ἡ δεξιὰ χεὶρ, ὑψουμένη πρὸ τοῦ στήθους, κρατεῖ κάτοπτρον, τὸ ὁποῖον προφανῶς προτείνει πρὸς τὴν καθημένην.

Ἡ νέα τοποθετεῖται, κατὰ τὸν γνωστὸν ἀρχαϊκὸν τρόπον, εἰς ἐπίπεδον ὀπισθεν τῆς καθημένης, οἱ πόδες τῆς ὁποίας καλύπτουν τὸ $\frac{1}{3}$ περίπου τοῦ κάτω σώματος τῆς πρώτης.



Εἰκ. 3. Ἡ νέα μετὰ τὸ κάτοπτρον.

Ἡ ἀπόσπασις τοῦ ἄνω πέρατος τῆς στήλης ἀπεστέρησεν ἡμᾶς πάσης ἐνδείξεως διὰ τὴν μορφήν τῆς ἐπιστέψεως. Δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν μετὰ μεγάλης πιθανότητος ὅτι τὸ ἀποκρουσθὲν ἄνω τμήμα τοῦ κορμοῦ τῆς στήλης δὲν ἦτο ὑψηλότερον τῶν 0,10 μ., εἰς τὴν δεξιὰν δὲ κάτω γωνίαν, ὅπου διασώζεται ἡ ἐξέχουσα βάσις, εὐρισκόμεθα πλησίον τοῦ πέρατος τῆς στήλης. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ ὕψος τῆς στήλης — ἀνευ τῆς πιθανῆς ἐπιστέψεως — δὲν ἦτο μεγαλύτερον τῶν 0,75 μ. Ἀλλὰ ὁποία ἦτο ἡ ἄνω ἀπόληξις τῆς στήλης; Τρεῖς εἶναι αἱ πιθαναὶ λύσεις. 1) Ὅτι ἦτο ἐπίπεδος 2) ὅτι ἔφερε ἀνθέμιον καὶ 3) ὅτι κατέληγεν εἰς ἀετωμάτιον. Τὴν πρώτην πρέπει, νομίζω, ν' ἀποκλείσωμεν ἀμέσως, διότι οὐδὲν παράδειγμα τοιαύτης λύσεως εἰς στήλας τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 5^{ου} π. Χ. αἰῶνος εὐρίσκομεν¹. Ἡ δευτέρα λύσις, ἡ τοῦ ἀνθεμίου, εἶναι

λίαν συνήθης τόσοσ κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν, ὅσον καὶ κατὰ τὴν περίοδον τοῦ αὐ-

¹ Ὁ ΕΚΚΡΕΜ ΑΚΥΡΓΑΛ εἰς τὴν πρόσφατον δημοσίευσιν δύο ἐπιτυμβίων στηλῶν ἐκ Σινόπης (Zwei Grabstellen vorklassischer Zeit aus Sinope, 111 BWPr., 1955) ἐπιχειρεῖ τυπολογικὴν κατάταξιν τῶν στηλῶν τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ καὶ δέχεται τὴν ὑπαρξιν τεσσάρων ομάδων. Τὴν τετάρτην ομάδα χαρακτηρίζει «νοτιοϊταλιωτικὴν-ἰωνικὴν» καὶ κοινὸν γνώρισμα τῶν εἰς ταύτην ἀνηκουσῶν στηλῶν εὐρίσκει τὴν ἔλλειψιν οἰασδῆποτε ἐπιστέψεως. Ἀλλὰ τὰ τρία μνημεῖα, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὸν Ακουργαλ, ἀποτελοῦν τὴν ομάδα, τὸ ἀνάγλυφον δηλαδὴ τῆς «Λευκοθέας» (HELBIG³ II ἀρ. 1863, BR.BR. 228, ASHMOLE, JHS, 42, 1922, 252, PICARD, Manuel, II, 95, εἰκ. 45, LIPPOLD, HdA, πίν. 26, 4, JOHANSEN, The At-

tic grave-reliefs, εἰκ. 74) καὶ αἱ δύο στήλαι τοῦ Palazzo dei Conservatori ἀπὸ τὸ Esquilinum (1. - H. STUART JONES, Sculpture of the Pal. dei Conservatori, 212, ἀρ. 5, HELBIG³ I ἀρ. 974, BR.BR. 417a, JdI, 26, 1911, 174, εἰκ. 77, ÖJh, 16, 1913, 11 εἰκ. 5, JHS, 42, 1922, πίν. XI, GERKE, Gr. Plastik πίν. 78, JOHANSEN, ἔ.ἀ. εἰκ. 65.—2. H. STUART JONES, αὐτόθι 209, ἀρ. 2, V. ROULSEN, Acta Arch. 8, 1937, 106, SCHRÖDER, JdI, 29, 1914, 140, εἰκ. 13) δὲν εἶναι καθόλου βέβαιον ὅτι εἶχον ἐπίπεδον, ἀνευ ἀπολήξεως, πέρασ. Διὰ τὴν γνωστὴν πρώτην στήλην τοῦ Pal. dei Conservatori (JONES ἀρ. 5) ἤδη ὁ L. CURTIUS εἰς τὴν λαμπρὰν ἀνάλυσίν του (Interpretationen von sechs

στηροῦ ρυθμοῦ. Ἄλλὰ αἱ εἰς ἀνθέμια ἀπολήγουσαι στήλαι εἶναι στεναὶ καὶ ὑψηλαί· ἀκριβέστερον, ἢ ἀναλογία τοῦ πλάτους πρὸς τὸ ὕψος των εἶναι τοιαύτη, ὥστε τὸ ἀνθέμιον ἀποτελεῖ τὴν αἰσθητικῶς ἀναγκαίαν ἐπίστεψιν τοῦ κορμοῦ τῆς στήλης. Καὶ τοῦτο διότι τὸ ἀνθέμιον ἐξ αὐτῆς τῆς μορφολογίας του ἐκφράζει σαφῶς καὶ κατὰ κύριον λόγον τάσιν πρὸς τὰ ἄνω καὶ συνεπῶς τὸ ὕψος του δὲν δύναται νὰ εἶναι μικρότερον τοῦ πλάτους. Ὑπάρχουν βεβαίως παραδείγματα ἀνθεμωτῆς ἐπιστέψεως εἰς πλατείας στήλας, ἀλλὰ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἢ ἐπίστεψις ἔχει σύνθετον διαμόρφωσιν, κατάλληλον πρὸς τὰς διαστάσεις τοῦ ἐπιστεφομένου κορμοῦ¹, πάντως δὲ παρουσιάζεται εἰς τοὺς μετὰ τὸ 450 π.Χ. χρόνους, ἐνῶ ἢ δημοσιευομένη ἐνταῦθα στήλη χρονολογεῖται εἰς προκλασσικοὺς ἀκόμη χρόνους, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

Εἰς τὴν τρίτην λοιπὸν λύσιν ὀδηγούμεθα ἐκ τῶν ἀναλογιῶν τῆς στήλης καὶ ἐκ τῶν συγγενῶν ἔργων, τὰ ὅποια ὁ AKURGAL εἰς τὴν προμνημονευθεῖσαν μελέτην του συγκεντρώνει εἰς τὴν τρίτην ὁμάδα². Πιστεύομεν δηλαδὴ ὅτι χαμηλὸν ἀετωμάτιον πρέπει νὰ ἐπέστεφε τὴν στήλην τῆς Θεσσαλονίκης, ἀποσπασθὲν μετὰ τοῦ ἄνω πέρατος ταύτης.

*
* *

Θαυμαστὴ εἶναι ἡ σύνθεσις τῶν μορφῶν τοῦ ἀναγλύφου. Ἡ παῖς μὲ τὴν ἄκαμπτον στάσιν καὶ τὴν ὀρθὴν κεφαλὴν δὲν φαίνεται νὰ ἔχη στενὸν ψυχικὸν σύνδεσμον πρὸς τὴν καθημένην. Ἐνθυμίζει πολὺ τὴν στάσιν τῆς πρώτης ὀρθίας μορφῆς τοῦ ἀναγλύφου τῆς «Λευκοθέας» τῆς Villa Albani ἀπέναντι τῆς ἐπιβλητικῶς ἐκεῖ καθημένης, καὶ εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὴν ψυχικὴν ἐνότητα τὴν ἐμφανῆ εἰς συνθέσεις ὡς π.χ. τῆς στήλης τῆς Ἀριστύλλης, τοῦ ἐκ Φαρσάλων ἀναγλύφου τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου ἢ τοῦ λαμπροῦ Ἐλευσινιακοῦ ἀναγλύφου³. Ἄλλὰ ἡ στήλη τῆς Θεσσαλονίκης ἔχει προχωρήσει ἀσφαλῶς καὶ ἐξαιρετικῶς ἐπιτυχῶς εἰς τὴν κατάκτησιν τοῦ χώρου. Ἐχει ἀποφασιστικῶς ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τοῦ ἀναγλύφου τῆς Αἰγίνης⁴, ὅπου αἱ μορφαὶ συμπιέζονται ἀφορήτως εἰς τὸν στενὸν χώρον, ἀπὸ τοῦ ἐλλιποῦς ἀτυχῶς ἀναγλύφου τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν⁵, μὲ τὴν πυκνὴν καὶ ἀσφυκτικὴν κίνησιν τῶν πτυχῶν καὶ τῶν κινήσεων τῶν χειρῶν, ἀπὸ τῆς στήλης τῶν Φαρσάλων, ὅπου ἡ ἀρμονικὴ συνήχησις

griechischen Bildwerken, Bern 1947, 41-42) ἀναφέρει ὅτι ἀπέληγεν ἄνω εἰς ἀνθέμιον, ἐξ ἴσου δὲ βεβαία πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὁμοία ἀπόληξις καὶ τῆς δευτέρας στήλης τοῦ αὐτοῦ Μουσείου. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἀναγλύφον τῆς «Λευκοθέας», εἶναι ἀδύνατον νὰ συζητήσωμεν τὰ προβλήματα, τὰ ὅποια γεννῶνται ἐκ τῆς πολλῆς ἰδιοτυπίας του· δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπετέλει μοναδικὴν καὶ ἀνεξήγητον ἐξαιρεσιν ἢ, ἐὰν ἀπετέλει, ὑπῆρχον ἰδιάζοντες λόγοι πρὸς τοῦτο.

1 Π.χ. στήλη τῆς Grottaferrata, CONZE, 622, πίν. CXXI, MOEBIUS, Die Ornamente d. gr. Grabstelen, πίν. 6, PICARD, Manuel, III, 251, εἰκ. 87.

2 Πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι δύναται τις νὰ ἔχη ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητα τῆς συμπληρώσεως, ἣν φαίνεται ὅτι δέχεται ὁ συγγραφεὺς δι' ἕνια τούτων.

3 Ἀριστύλλης: CONZE, 115, πίν. XXIV, DIEPOL-

DER, Attische Grabreliefs, πίν. I, 2, JOHANSEN, ἔ.ἀ. εἰκ. 18.—Λούβρου ἀρ. 701, HEUZEY - DAUMET, Mission archéol. de Macédoine, πίν. 23, BR. BR. 58, LANGLOTZ, Bildhauerschulen, πίν. 10, Encycl. photographique, Louvre III, 147, PICARD, Manuel, II, 101, εἰκ. 48, LIPPOLD, HdA, πίν. 41, 3, JOHANSEN, ἔ.ἀ. εἰκ. 73, HAMPE, Die Stele aus Pharsalos im Louvre, 1951.—Ἐλευσινιακόν: LIPPOLD, HdA, πίν. 58, 3, BR. BR. 7, RODENWALDT, KA 366, PICARD, Manuel, II, πίν. XXI, GERKE, ἔ.ἀ. 190-191, LULLIES-HIRMER, Greek Sculpture, 170-171.

4 AM, 8, 1883, 375 κ.ἐξ., πίν. 17, 2, DIEPOLDER, 9, JOHANSEN, 138, εἰκ. 70.

5 BCH, 4, 1880, 540, πίν. 6, SVORONOS, Nationalmuseum, 85 κ.ἐξ., ἀρ. 36, πίν. 21, 2, CONZE, πίν. 12, JOHANSEN, 139, εἰκ. 72.

χειρῶν καὶ ἀνθέων(;) δὲν ἐπιτρέπει ἀκόμη εἰς τὸν χῶρον ν' ἀποκτήσῃ αὐθυπαρξίαν. Ἄλλὰ καὶ τοῦ ἀναγλύφου τῆς «Λευκοθέας» ὁ κόσμος εἶναι διαφορετικός. Εἰς τοῦτο τὸ πρόβλημα τοῦ χῶρου καὶ τῆς συνθέσεως τῶν μορφῶν ἔχει εὖρει λαμπρὰν καὶ πειστικὴν λύσιν εἰς προώμους σχετικῶς χρόνους. Ἐν τούτοις τὰ χάσματα κατὰ τὸ κέντρον — μεταξὺ τοῦ προσώπου τῆς δευτέρας ὀρθίας μορφῆς καὶ τῶν ποδῶν τοῦ βρέφους — καὶ κατὰ τὸ ἄνω μέρος — μεταξὺ τῶν δύο κυρίων μορφῶν — δεικνύουν ὅτι ἡ ἄνετος τοποθέτησις τῶν μορφῶν δὲν ἦτο ἀρκετὴ, μόνη αὐτή, νὰ ὀργανώσῃ τὴν σύνθεσιν τούτων καὶ τοῦ κενοῦ χῶρου. Δὲν πρέπει νὰ λησμονήσωμεν προσέτι ὅτι τὰ πέρατα τῶν μορφῶν ἐγγίζουσιν σχεδὸν τὰ πλαίσια τῆς στήλης, ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὰ τρία προμνημονευθέντα ἀνάγλυφα (Αἰγίνης, Ἀθηνῶν, Λούβρου). Ἀπέναντι εἰς τὰ ἔργα ταῦτα ἡ στήλη τῆς Θεσσαλονίκης μαρτυρεῖ ὅτι αἱ κατακτήσεις τῶν μεγάλων γλυπτῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξόχως ἐκφράζονται εἰς πλαστικὰς συνθέσεις, οἷαι τὰ ἀνάγλυφα Ludovisi - Boston καὶ πρὸ πάντων αἱ μετόπαι τῆς Ὀλυμπίας, εἶχον ἰσχυρὰς ἀπηχήσεις εἰς ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, καὶ τὰ πλεόν ἀπομεμακρυσμένα ἀκόμη.

Ἡ θέσις τοῦ τεχνίτου μας εὐρίσκεται εἰς τὴν ὁδόν, τὴν ὁποίαν ἔχουν χαράξει οἱ γλύπται τῶν ἀναγλύφων τῆς Αἰγίνης καὶ τῶν Φαρσάλων. Τὸ πρόβλημα παραμένει πάντοτε τὸ αὐτό: ἡ σύνθεσις δύο μορφῶν, μιᾶς καθημένης καὶ ἐτέρας ὀρθίας πρὸ τῆς πρώτης. Ἄλλὰ ὁποῖα διαφορὰ εἰς τὴν λύσιν! Ἐκατέρωθεν τῶν δύο μορφῶν τῆς στήλης μας ὑπάρχει ἀρκετὸς χῶρος διὰ νὰ τὰς πλαισιώσῃ καὶ νὰ τοὺς ἐπιτρέψῃ ν' ἀναπτυχθοῦν καὶ ν' ἀναπνεύσουν ἐλευθέρως. Αἱ χεῖρες, ἡ δεξιὰ τῆς καθημένης καὶ ἡ ἀριστερὰ τῆς ὀρθίας, δύνανται νὰ ἐκταθοῦν καὶ νὰ ἐγγίσουν ἢ μία τὴν ἄλλην ἐντελῶς ἀνέτως. Ἡ ἀβίαστος καμπύλη τῆς ράχως ἀμφοτέρων τῶν μορφῶν, ἡ κλείουσα τὸ ἄνω μέρος τῆς συνθέσεως ἐντὸς ἑνὸς στερεοῦ καὶ συνάμα εὐαισθητῶς ἀπαλοῦ πλαισίου, τὸ ὁποῖον δέχεται τὰς ὠθήσεις τῶν δυνάμεων, τῶν ἐκφραζομένων ἐντόνως διὰ τῶν χειρῶν καὶ συγκρατεῖ ἰσορροπῶν ταύτας, ἀποτελεῖ ἀξιόλογον ἐπίτευγμα τοῦ δημιουργοῦ. Ἐπίτευγμα ὁμως, τὸ ὁποῖον οὔτε τὸ μόνον οὔτε τὸ πλεόν σημαντικὸν εἶναι. Ἡ ἀπομάκρυνσις τῆς μιᾶς μορφῆς ἀπὸ τῆς ἐτέρας, ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς ἀνέτου ἀναπνοῆς τῶν ὄγκων, ἐδημιούργει ἀναγκαστικῶς κενὸν μεταξὺ τῶν δύο προσώπων, ἀφόρητον καὶ ἀπαράδεκτον. Ὁ κυκλικὸς δίσκος τοῦ κατόπτρου, παρεντιθέμενος εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο διὰ τῆς ὡς σπάθης ὑψουμένης καμπύλης τῆς χειρός, στηρίζει μὲ ἀσφάλειαν τὴν σύνθεσιν, ἣτις ἐκινδύνευσε πρὸς στιγμήν. Συγχρόνως δὲ ὁ τέλειος οὔτος κύκλος δίδει μὲ γεωμετρικῶς ἀφηρημένην καθαρότητα τὸ σχῆμα, τὸ ὁποῖον θὰ ἐπαναλάβουν ἀμφοτέρωθεν αἱ δύο κεφαλαὶ εἰς ἀναποφεύκτως ἀτελῆ φυσικὴν μορφήν. Τέλος ἡ σύμμετρος κατανομή τῶν κατακορύφων καὶ ὀριζοντίων δυνάμεων δομῆς προσδίδει εἰς τὴν σύνθεσιν ἰσορροπίαν καὶ εὐάρεστον εὐστάθειαν καὶ ἡρεμίαν.

Δὲν εἶναι δύσκολον νὰ εὕρωμεν εἰς ποῖαν περιοχὴν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἀνήκει τεχνοτροπικῶς τὸ ὑπὸ συζήτησιν ἀνάγλυφον. Ὁ τόπος, ἐξ οὗ προέρχεται, καὶ ἡ χρονολογία του ἀρκοῦν διὰ ν' ἀποκλεισθῇ ἀμέσως ἡ Πελοπόννησος καὶ ἡ Ἀττικὴ. Ἡ περιοχὴ τῶν ἀκτῶν τοῦ βορείου Αἰγαίου ἀνήκει εἰς τὴν σφαῖραν καλλιτεχνικῆς ἐπιρροῆς τῆς Ἰωνίας, τοῦλάχιστον πρὸ τῶν μέσων τοῦ 5^{ου} π. Χ. αἰῶνος. Ἡ «στήλη τῶν Ἀβδή-

ρων» καὶ ἡ ἀνέκδοτος μικρὰ ἀνάγλυφος κεφαλὴ τῆς Θεσσαλονίκης¹ ἀποτελοῦν τὰ χαρακτηριστικώτερα παραδείγματα. Τὰ γλυπτὰ ἐπίσης τῆς Θάσου προσφέρουν ἀρκετὰ χρήσιμα παραδείγματα τῆς καλλιτεχνικῆς δραστηριότητος εἰς τὸν χῶρον τοῦτον. Ἄλλὰ αἱ διάφοροι τάσεις, αἱ ἐκδηλούμεναι εἰς τὰ ἔργα ταῦτα, δὲν ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσωμεν τὴν θρακικὴν παραλίαν ἀποκλειστικὴν σφαῖραν ἐπιρροῆς μιᾶς ὠρισμένης σχολῆς τῆς ἰωνικῆς τέχνης. Ἡ Χίος φαίνεται παροῦσα μὲ τὴν «στήλην τῶν Ἀβδήρων» καὶ τὴν προσφάτως ἀνευρεθεῖσαν ὑπὸ τοῦ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ στήλην τῆς Μολυβωτῆς², ἐνῶ ἡ Πάρος κρατεῖ στερεῶς τὴν θέσιν της μὲ τὴν ἀποικίαν τῆς Θάσου. Εἷς τινὰ τῶν γλυπτῶν τῆς μεγάλης καὶ πλουσίας ταύτης νήσου τοῦ βορείου Αἰγαίου διέκρινεν ὁ LANGLOTZ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς σχολῆς τῆς Σάμου³. Μόνον ἡ Νάξος δὲν παρουσίασε μέχρι τοῦδε δείγματα τῆς σχολῆς της εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην.

Ἡ στήλη τῆς Θεσσαλονίκης προσφέρει μερικὰ τυπικὰ στοιχεῖα τῆς σχολῆς ταύτης, ἂν καὶ ἡ διάβρωσις τῆς ἐπιδερμίδος μᾶς στρεῖ πολυτίμων παρατηρήσεων δι' ἀπολύτως ἀσφαλῆ συμπεράσματα. Ἡ στήλη τοῦ Hermitage⁴, μὲ τὸ αὐστηρὸν καὶ κομμένον περιγράμμα καὶ τὴν λιτὴν ἀπόδοσιν τῆς σαρκός, ἡ στήλη τοῦ Ἀλξήνορος⁵, μὲ τὰς ἐπιπέδους σχεδὸν ἐπιφανείας καὶ τὴν εὐδιάκριτον γραμμικότητα τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου, καὶ ἡ στήλη τῆς Ἀκαρνανίας⁶, μὲ τὴν αὐστηρὰν κατατομὴν καὶ τὴν ἀδίστακτον τομὴν τῶν περιγραμμάτων, θὰ ἠδύναντο νὰ εἶναι τὰ παραδείγματα τὰ ἐπιτρέποντα νὰ προσγράψωμεν καὶ τὴν ἰδικὴν μᾶς στήλην εἰς τὸ αὐτὸ ἐργαστήριον. Ἄλλὰ φοβοῦμαι μήπως ἡ ποιότης τοῦ λίθου, ἡ ἐπαρχιακὴ ἐργασία καὶ ἡ καταστροφή τῆς ἐπιφανείας τῆς στήλης μᾶς παραπλανήσουν εἰς τὴν κρίσιν μᾶς. Διότι, ἐὰν προσέξωμεν χαρακτηριστικὰ τινὰ σημεῖα τοῦ ἀναγλύφου, διατηρούμενα εἰς καλυτέραν τῶν ἄλλων κατάστασιν, θὰ διαπιστώσωμεν τὴν ὑπαρξίν τεχνοτροπικῶν στοιχείων, τὰ ὅποια δυσκόλως θὰ ἀπέδιδέ τις εἰς τὴν σχολὴν τῆς Νάξου. Τὸ πρόσωπον λ.χ. καὶ ἡ κόμμωσις τῆς παιδίσκης πρέπει νὰ ἐξήρουντο πρὸ τῆς φθορᾶς περισσότερον, δημιουργοῦντα οὕτω πλαστικὸς ὄγκους ἀρκετὰ ἐντυπωτικούς. Ὁ κυματισμὸς τῆς κόμης εἰς τὸ ἄνω καὶ τὸ ὀπισθεν τμήμα τῆς κεφαλῆς εἶναι ἐξαιρετικῶς ἀπαλὸς καὶ εὐαίσθητος, ἐνῶ ἡ σὰρξ τοῦ προσώπου παρουσιάζεται χαρακτηριστικῶς εὐχνημος, εἰς τὴν μετάβασίν της δὲ πρὸς τὰ χεῖλη, τὴν ῥίνα καὶ τοὺς ὀφθαλμούς διατηρεῖ τὸν παλμὸν ἐσωτερικῆς τάσεως καὶ τὴν συνειδησιν τῆς συστάσεώς της, ὥστε δυσκόλως θὰ ἠδυνάμεθα ν' ἀποδώσωμεν τὴν κεφαλὴν ταύτην εἰς τὸ ναξιακὸν ἐργαστήριον. Πρὸς τοῦτο μᾶς ὀδηγεῖ μᾶλλον ἡ καθημένη γυνὴ μὲ τὴν μεγάλην ἀδιάρθρωτον ἐπιφάνειαν τῆς δεξιᾶς χειρὸς καὶ τοῦ ἀντιστοίχου μηροῦ καὶ ἐὰν ἀκόμη ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ ἐντύπωσις αὕτη εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς φθορᾶς τοῦ λίθου, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ φαντασθῶμεν ὅτι ἀρχικῶς τὸ πλαστικὸν ἔξαρμα ἦτο πολὺ μεγαλύτερον καὶ περισσότερον διαφοροποιημένη ἡ ἐπιφάνειά του. Τὸ συμπέρασμα, λοι-

1 Πβλ. BCH, 79, 1955, 97 (ANDRONIKOS).

2 Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, Προανασκαφικὲς ἐρευνες ἐπὶ Θράκη, 1 κ.ἐξ., πίν. 1 α-β.

3 Bsch. 120, ἀρ. 33, 34.

4 KIESERITZKY - WATZINGER, ἀρ. 441, πίν. 31, LANGLOTZ, Bsch. 127, ἀρ. 23, BLÜMEL, Katal. Berlin Sculpt. 5. u. 4. Jh. 20, 21.

5 Ἀθῆναι, Ἐθνικὸν Μουσεῖον ἀρ. 39, BR. BR. 41, JdI, 28, 1913, 312, LANGLOTZ, Bsch. 127, ἀρ. 21, πίν. 75a, GERKE, Gr. Plastik, 76, 1, LIPPOLD, HdA 114 πίν. 38, 1, JOHANSEN, 122, εἰκ. 59.

6 Ἀθῆναι, Ἐθνικὸν Μουσεῖον ἀρ. 735, AM, 16, 1891, 433 κ.ἐξ., πίν. 11, JOHANSEN, 126 εἰκ. 61.

πόν, τὸ ὁποῖον φαίνεται προκῦπτον ἐκ τῶν ἀνωτέρω, εἶναι ὅτι ἡ στήλη τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ἐντάσσεται εἰς τὸν κύκλον τῆς νησιωτικῆς ἰωνικῆς τέχνης, ἀποκλειομένων τῶν ἀνατολικῶν αὐτῆς ἐργαστηρίων Σάμου καὶ Χίου· ἀκριβέστερος ἐντοπισμὸς ἐνέχει, φοβοῦμαι, κινδύνους ὑπερβολῆς καί, ἐπομένως, σφάλματος. Τοῦτο ἄλλωστε πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἑνὸς εἰς μίαν περιοχὴν, ὅπου ἡ ἐπίδρασις τῶν διαφόρων ρευμάτων τῆς ἰωνικῆς τέχνης, συντιθεμένη πρὸς ἐπαρχιακὰς πωσ τάσεις, ἦτο ἀδύνατον νὰ δημιουργήσῃ ἔργα τυπικῆς τεχνοτροπικῆς καθαρότητος.

Ἡ χρονικὴ τοποθέτησις τῆς στήλης, ὡς καὶ ἡ τεχνοτροπικὴ τῆς ἀνάλυσις, δὲν παρουσιάζει ἐξαιρετικὴν δυσκολίαν. Ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τῆς στήλης τῆς Αἰγίνης¹ εἶναι προφανῶς μεγάλη· καὶ ἡ στήλη τῆς «Λευκοθέας» τῆς Villa Albani², ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἄλλως ὠραῖον παράλληλον, κρατεῖ ἀκόμη πολλὰ στοιχεῖα ἀρχαϊκῆς αὐστηρότητος καὶ δεικνύει ὅτι περισσότερος τῆς μιᾶς δεκαετίας χρόνος τὴν διαχωρίζει ἀπὸ τὴν ἰδικήν μας. Αἱ δύο στήλαι τῆς Σινώπης, αἱ προσφάτως ὑπὸ τοῦ Ε. AKURGAL δημοσιευθεῖσαι³, εὐρίσκονται πολὺ πλησιέστερον, ἀλλὰ ἡ τέχνη τῶν εἶναι τόσο ἐπαρχιακὴ, ὥστε δὲν ἐπιτρέπουν ἀκριβεστέραν σύγκρισιν. Ἡ στήλη Giustiniani⁴ καὶ ἡ στήλη τῆς νέας μὲ τὰς περισσεύσας⁵ θέτουν, νομίζω, τὰ χρονικὰ ὄρια, μεταξὺ τῶν ὁποίων πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν τὴν στήλην μας, ἡ ὁποία εἶναι νεωτέρα τῆς πρώτης καὶ παλαιότερα τῆς δευτέρας. Παλαιότερα πρέπει νὰ εἶναι ὡσαύτως καὶ τῆς στήλης τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης τῆς προερχομένης ἀπὸ τὴν Λιάτανην τῆς Βοιωτίας⁶, ἴσως δὲ κατὰ τι καὶ τῆς ἐκ Πειραιῶς στήλης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν⁷, ἡ ὁποία ὅμως δὲν φαντάζομαι ὅτι δύναται νὰ εἶναι προγενεστέρα τῶν μέσων τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰῶνος, διότι ἡ φαινομένη ἀρχαϊκότης ὀφείλεται, κατὰ τὴν γνώμην μου, εἰς ἀδεξιότητα τοῦ τεχνίτου. Ἀντιθέτως ἡ στήλη τῆς Θεσσαλονίκης πρέπει ν' ἀκολουθῆ χρονικῶς τὴν στήλην τοῦ Leeds⁸, τὸ «νεκρόδειπνον» τῆς Θάσου⁹ καὶ τὸ ἀπότμημα τοῦ Hermitage¹⁰, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὸν LANGLOTZ, ἀνήκει εἰς τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ὁ Γλαύκων ἦτο καλὸς (475 - 465). Ἐπομένως, ἐὰν θεωρήσωμεν τὴν δεκαετίαν 460 - 450 π.Χ. ὡς τὸν χρόνον, εἰς ὃν ἀνήκει ἡ ὑπὸ ἐξέτασιν στήλη, δὲν θὰ ἀφιστάμεθα, ὑποθέτω, πολὺ τῆς πραγματικότητος. Καὶ μ' ὅλον ὅτι δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ἰκανοποιητικὸν τὸ συμπέρασμα τοῦτο, ἔχοντες ἰσχυρότατον ἔρεισμα τὴν γνώμην τοῦ ΚΑΡΟΥΖΟΥ ὅτι «ὅταν ὁ J. D. BEAZLEY ὁμολογῆ ὅτι δὲν εἶναι ἀπὸ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι δύνανται νὰ διακρίνουν τὴν τέχνην τοῦ 317 π.Χ. ἀπὸ τὴν τοῦ 320 π.Χ., δὲν εἶναι δύσκολον δι' ἡμᾶς τοὺς ὑπολοίπους νὰ

1 Βλ. σ. 203 σημ. 4.

2 Βλ. σ. 202 σημ. 1.

3 Βλ. σ. 202 σημ. 1.

4 BLÜMEL, Katal. Berlin III K 19, πίν. 27 - 28. AD I, πίν. 33, BR. BR. 417c, RODENWALDT, KA 290, JACOBSTHAL, Ornamente griech. Vasen, πίν. 139a, BUSCHOR, AM, 48, 1933, Beil. 17, GERKE, Gr. Plastik, 144 - 145, LULLIES - HIRMER, Gr. Sculpture, 138 - 139.

5 AD I, πίν. 54, RODENWALDT, KA 291, LIPPOLD, HdA, πίν. 64, 1, GERKE, 147.

6 DIEPOLDER, πίν. 1, 1, PICARD, II, 840, εἰκ. 336, RICHTER, Catalogue of Greek Sculpture, 1954, ἀρ. 74, πίν. 60b, τῆς αὐτῆς, Handbook Greek Collection (1953), πίν. 60e.

7 CONZE, 36, πίν. 15, JOHANSEN, 136, εἰκ. 69.

8 JHS, 11, 1890, 25, πίν. 13.

9 Istanbul, 578, SCHEDE, Meisterwerke, πίν. 5, RODENWALDT, KA 284, LIPPOLD, HdA πίν. 40, 3, PICARD Manuel, II, 93 εἰκ. 44.

10 Βλ. σ. 205 σημ. 4.

παραδεχθῶμεν ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὴν τέχνην τοῦ 458, ἐπὶ παραδείγματι, ἀπὸ τὴν τοῦ 453»¹, δὲν εἶναι περιττὴ περαιτέρω προσπάθεια πρὸς ἐνίσχυσιν τούτου, ἴσως δὲ πρὸς ἔτι ἀκριβέστερον χρονικὸν καθορισμόν. Τοιαύτη προσπάθεια θ' ἀναζητήσῃ βεβαίως βοήθειαν ἐκ τῆς ἀγγειογραφίας.

Ἐκ τῶν ἔργων τοῦ «Ζωγράφου τῆς Πενθεσιλείας» ἡ κύλιξ τοῦ Cabinet des Medailles 814² προσφέρει πρὸς σύγκρισιν τὴν κεφαλὴν τοῦ νέου ἱππέως. Ἡ καμπύλη τῆς γνάθου καὶ τοῦ πηγουνίου καὶ ἡ αὐστηροτέρα διαγραφή τοῦ τόξου τοῦ κρανίου δεικνύουν ἴσως ὅτι ἡ μορφή αὕτη προηγείται τῆς ὀρθίας νέας τῆς στήλης μας. Ἡ ἰδία σχέσις διαπιστοῦται καὶ ἐκ τῆς συγκρίσεως τῆς νύμφης τῆς κύλικος τῆς Βοστώνης τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου³. Ἡ νέα τῆς στήλης μας εἶναι ἐπίσης νεωτέρα τῆς Ἐριφύλης τῶν θραυσμάτων τοῦ Λένιγκραντ τοῦ «Ζωγράφου τῶν Νιοβιδῶν»⁴ καὶ δὲν ἔχει φθάσει ἀκόμη τὸ στάδιον τῶν μορφῶν τοῦ ἀμφορέως τῆς Νέας Ὑόρκης τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου⁵. Αἱ μορφαὶ τῆς Αἰγίνης καὶ τῶν συνοδῶν τῆς εἰς τὸν κρατῆρα τῆς Νέας Ὑόρκης τοῦ «Ζωγράφου τοῦ Βορέου»⁶ ἔχουν εἰσέτι ἐντονωτέραν τὴν καμπύλην τῆς γνάθου, ἀρκετὰ πλατὺ τὸ πρόσωπον, παχύτερον τὸν λαιμὸν καὶ μεγάλους ὀφθαλμούς. Περισσότερον εὐκαμπτος καὶ ἐλευθέρα εἶναι ἡ στάσις τῆς νέας εἰς τὴν στήλην μας ἀπὸ τῆς ὀρθίας μορφῆς τῆς πυξίδος τῆς Νέας Ὑόρκης τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου⁷, τῆς κρατούσης εἰς τὰς χεῖρας ταινίαν, ὡς καὶ ἀπὸ τῆς τοῦ θραύσματος τῆς Ἀκροπόλεως 1029 τοῦ «Ζωγράφου τῆς Ναυσικᾶς»⁸. Ἡ κεφαλὴ τοῦ νέου τῆς ὕδριας τῆς Νέας Ὑόρκης τοῦ «Ζωγράφου τοῦ Σικάγου»⁹ (RICHTER, πίν. 105) πλησιάζει περισσότερο ἀπὸ ὅλα τὰ προηγούμενα παραδείγματα τὴν κεφαλὴν τῆς ἰδικῆς μας νέας, ἐνῶ αἱ νέαι τῆς ὕδριας τοῦ ἰδίου Μουσείου καὶ τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου (RICHTER, πίν. 104)¹⁰ ἔχουν προσπεράσει τὸ στάδιον τοῦτο. Ἡ γενικὴ διαγραφή τῆς στάσεως τοῦ κορμοῦ τῆς νέας μας εὐρίσκει προδήλως παράλληλον εἰς τὴν Λητῶ τοῦ κωδωνοσχήμου κρατῆρος τῆς Νέας Ὑόρκης τοῦ «Ζωγράφου τῆς Villa Giulia»¹¹. Ἀφ' ἑτέρου αἱ μορφαὶ τοῦ Ἐρμώνακτος τοῦ ἀμφορέως τοῦ Würzburg 504, χρονολογουμένου ὑπὸ τοῦ LANGLOTZ περὶ τὸ 450 π.Χ.¹², ἀναπνέουν μὲ μεγαλυτέραν εὐκολίαν καὶ ἄνεσιν.

Ἀκόμη χαρακτηριστικώτερα παραδείγματα δυνάμεθα νὰ ἀντλήσωμεν ἐκ τῶν συγχρόνων λευκῶν ληκύθων. Διὰ νὰ περιορισθῶμεν εἰς ὀλίγα μόνον, θ' ἀναφέρω τὴν ὀρθίαν κόρην τῆς ληκύθου τῆς Ἐρετρίας τοῦ Ἐθν. Μουσείου Ἀθηνῶν 1825 τοῦ «Ζωγράφου Ἀθηνῶν 1826»¹³, ἡ ὁποία, παρὰ τὴν αὐστηροτέραν χάραξιν τῶν γραμμῶν, δὲν διαφέρει οὐσιωδῶς τῆς ἰδικῆς μας. Τοῦ ἰδίου ζωγράφου ἡ λήκυθος Ἀθηνῶν 1826¹⁴ προσφέρει καλὸν παράδειγμα συγκρίσεως πρὸς τὴν καθημένην γυναῖκα τῆς στήλης μας, πρὸς τὴν ὁποίαν δύναται νὰ παραβληθῇ καὶ ἡ ἀντίστοιχος μορφή τῆς ληκύθου τῆς

1 JHS, 71 1951, 104.

2 DIEPOLDER, Penthesileiamaler, πίν. 24-25, ARV 584, 20.

3 DIEPOLDER, πίν. 27, 2, ARV 587, 94.

4 T. B. L. WEBSTER, Niobidenmaler, πίν. 9a, ARV 423, 53 καὶ 418, 3.

5 RICHTER - HALL, The Metr. Museum of Art, Red figured Athenian Vases πίν. 100.

6 RICHTER - HALL, πίν. 94, ARV 338, 5.

7 RICHTER - HALL, πίν. 96.

8 LANGLOTZ, πίν. 79.

9 RICHTER - HALL, πίν. 105, ARV 409, 26.

10 ARV 409, 27.

11 RICHTER - HALL, πίν. 101, ARV, 402, 16.

12 LANGLOTZ, 504, πίν. 171 - 2 καὶ 184, ARV 319, 41.

13 RIEZLER, πίν. 11, ARV 466, 12.

14 RIEZLER, πίν. 10, ARV 466, 4.

Νέας Ὑόρκης τοῦ «Ζωγράφου τοῦ Sabouïoff»¹. Τέλος, παραβολὴ πρὸς τὰς μορφὰς τῶν λευκῶν ληκῦθων τοῦ «Ζωγράφου τῶν ἐπιγραφῶν» Ἀθηνῶν, Βερολίνου καὶ Νέας Ὑόρκης² πείθει ὅτι ἡ νέα τῆς στήλης τῆς Θεσσαλονίκης δὲν εὐρίσκεται μακρὰν τῶν χρόνων ἐκείνων. Ὡστε ἐπιτρέπεται τελικῶς νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ στήλη χρονολογεῖται εἰς τὴν δεκαετίαν καθ' ἣν ὁ Δίφιλος ἦτο καλός, ἐὰν δὲ ἐπιζητήσωμεν ἔτι μεγαλυτέραν ἀκρίβειαν, θὰ πρέπη νὰ εἴπωμεν ὅτι μᾶλλον πρὸς τὸ 450 ἢ πρὸς τὸ 460 π. Χ. εὐρίσκει τὴν θέσιν τῆς.

*
* *

Ἡ ὑπὸ συζήτησιν στήλη παρέχει τὴν εὐκαιρίαν δι' ἐξέτασιν οὐσιώδους προβλήματος τῆς ἱστορίας τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων, τὸ ὁποῖον ἀψησχόλησε καὶ ἀπασχολεῖ πάντας τοὺς μελετήσαντας ταῦτα. Πρόκειται περὶ τοῦ χάσματος, τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἀττικῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν μεταξὺ τοῦ τέλους τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς κλασσικῆς περιόδου, καὶ τῆς νέας μορφῆς, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν αὐταὶ κατὰ τοὺς μετὰ τὸ 450 π. Χ. χρόνους. Ἐπειδὴ προσφάτως ὁ ΕΚΚΡΕΜ ΑΚΥΡΓΑΛ, δημοσιεύων δύο ἐπιτυμβίους στήλας ἐκ Σινώπης τῶν τελευταίων προκλασσικῶν χρόνων, ἐπανεξήτασε τὸ ζήτημα καὶ διετύπωσε συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα δὲν νομίζω ὅτι δύνανται νὰ τύχουν γενικῆς παραδοχῆς, θὰ προσπαθῆσω νὰ συζητήσω ἐκ νέου τὸ ἐν λόγῳ θέμα συνοπτικώτατα, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ προκύψῃ χρῆσιμὸν τι εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ προβλήματος.

Τὸ κενόν, τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται εἰς τὰς ἀττικὰς στήλας μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ἐρμηνευθῇ. Ἡ ἀπαγόρευσις κατασκευῆς πολυτελῶν ταφικῶν μνημείων, ἢ ὑπὸ τοῦ ΚΙΚΕΡΩΝΟΣ ἀναφερομένη³, ἴσως συνέτεινεν οὐσιωδῶς εἰς τοῦτο. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται καὶ ἡ φοβερὰ πολεμικὴ περιπέτεια τῆς περσικῆς εἰσβολῆς, ἢ ὁποία ἀνεστάτωσε τὴν ζωὴν τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἠνάγκασε τοὺς κατοίκους τῶν ν' ἀποβλέψουν, μετὰ τὴν ἐκδίωξιν τῶν εἰσβολέων, κατὰ κύριον λόγον εἰς τὴν ἀνόρθωσιν τῶν ἐρειπίων οἰκιῶν καὶ ἀμυντικῶν τειχῶν. Οὕτως ἐξηγεῖται ὅχι μόνον ἡ ἔλλειψις ἐπιτυμβίων μνημείων, ἀλλὰ γενικῶς ἡ σπάνις ἀττικῶν γλυπτῶν τῶν χρόνων τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ.

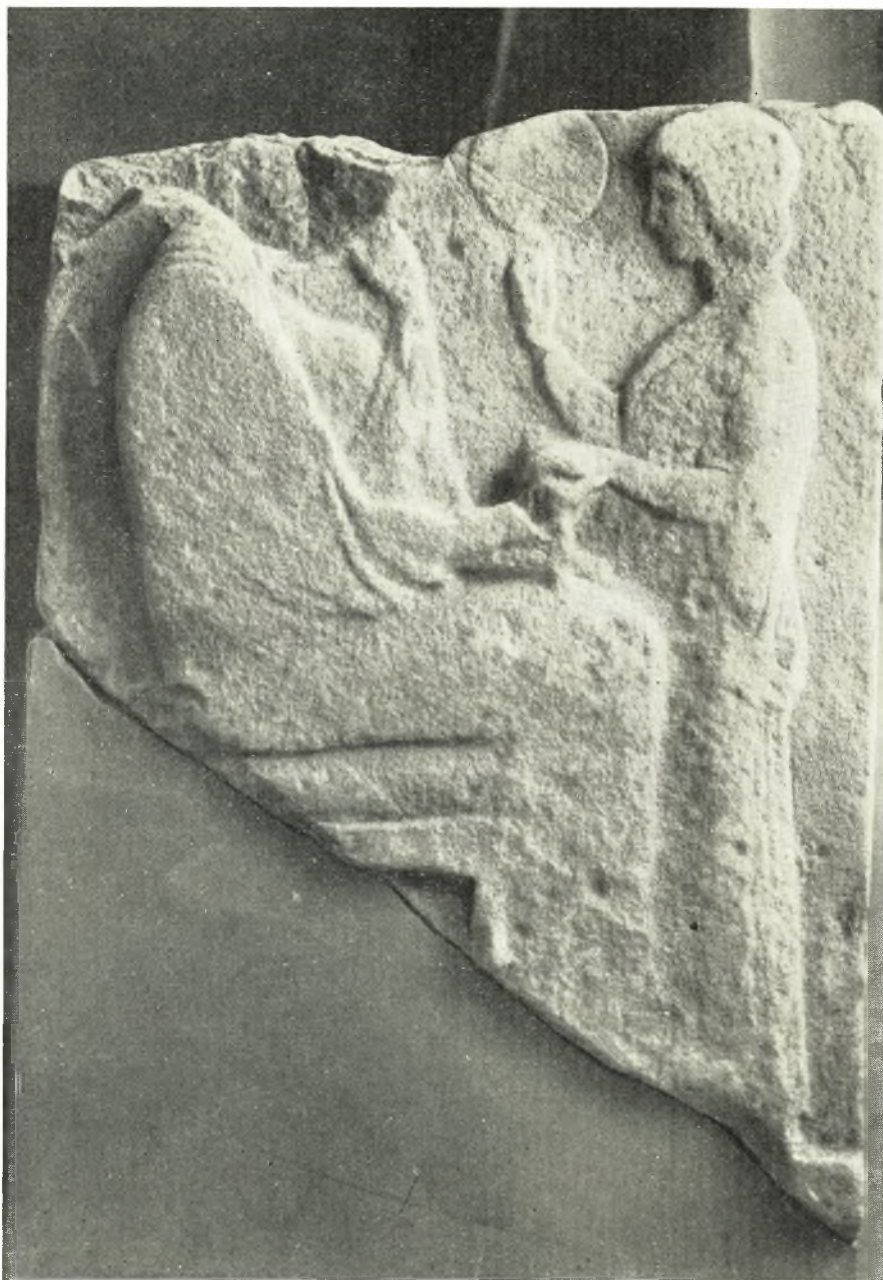
Ἀντιθέτως, τῆς ἐποχῆς αὐτῆς μνημεῖα ἐπιτύμβια διεσώθησαν εἰς μέγαν σχετικῶς ἀριθμὸν εἰς περιοχὰς ἰωνικῆς. Εἰς τὴν περιοχὴν ἀκριβῶς τῆς ἰωνικῆς τέχνης εὐρίσκομεν τὴν συνέχειαν τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαϊκῆς στήλης καὶ εἰς τὴν ἰδίαν περιοχὴν συναντῶμεν διὰ πρῶτην φορὰν τὴν νέαν μορφήν στήλης, πλατυτέραν τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ εἰκονίζουσαν δύο μορφάς, ὧν ἡ ἑτέρα κατὰ κανόνα καθημένη. Ὑπεστηρίχθη ὅτι ἡ ἀναγέν-

¹ RICHTER - HALL, πίν. 103, ARV 560, 80.

² Ἀθηνῶν: RIEZLER, πίν. 17, ARV 467, 2. RIEZLER, πίν. 18, ARV 467, 4.—Βερολίνου: RIEZLER, πίν. 19, ARV 467, 6.—Νέας Ὑόρκης: CVA, Gallatin, πίν. 27, 7 καὶ 9, ARV 468, 8.

³ De Legibus, II 26, 64: *Sed post aliquanto (μετὰ τὸν Σόλωνα) propter has amplitudines sepulcrorum, quas in Ceramicō videmus, lege sanctum est ne quis sepulcrum*

faceret operosius quam quod decem homines effecerint tri-duo... Ἡ G. M. A. RICHTER, *Archaic Attic Grave-stones*, 90 κ.ἐξ. ὑπεστήριξε ὅτι ἡ ἀπαγόρευσις ὀφείλεται εἰς τὸν Πεισίστρατον. Πβλ. καὶ J. BOARDMAN, *BSA*, 59, 1955, 53. K. SCHEFFOLD, *Mus. Helv.* 1946, 59 κ.ἐξ., K. FRIIS JOHANSEN, *The Attic Grave Reliefs* 120 κ.ἐξ. καὶ ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΝ, ΑΕ 1953-54, Εἰς μνήμην Γ. Π. Οἰκονόμου, Μέρους Β' σ. 323.



Ἐπιταφία στήλη ἐκ Θράκης.

νησις τῆς ἀττικῆς ἐπιτυμβίας στήλης συνετελέσθη ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίδρασιν τῶν ἰωνικῶν προτύπων, τῶν ὁποίων ἀντιγράφει τόσον τὸ σχῆμα, ὅσον καὶ τὴν δι' αἰετωματίου ἐπίστεψιν. Καὶ τὴν καταγωγὴν τῆς ἰωνικῆς ταύτης στήλης ἀνήγαγον ἀρχαιολόγοι τινὲς μέχρι τῶν λακωνικῶν ἀναγλύφων, ὑποστηρίζοντες ὅτι εἰς ταῦτα εὐρίσκεται τὸ παλαιότερον παράδειγμα πλατείας ἐπιτυμβίας στήλης μὲ δύο ἀνωπὰ μέρη, τὸν νεκρὸν καὶ τοὺς πρὸς αὐτὸν βαίνοντας ἐπιζῶντας¹. Ὁ AKURGAL εἰς τὴν προμνημονευθεῖσαν μελέτην του ἐπιχειρεῖ τυπολογικὴν ταξινομήσιν τοῦ ὑπάρχοντος ὕλικου καὶ ἀκριβῆ ἐντοπισμὸν τῆς πατρίδος τῆς πλατείας μετ' αἰετωματίου στήλης². Εἰς τὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ θέματος ἀποδίδει ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς τὴν ὑπαρξίν ναομόρφου πλαισίου τῆς στήλης καὶ παραδέχεται ὅτι ἡ μορφή αὕτη ἐγεννήθη εἰς Ἰωνίαν κατὰ μίμησιν ἄλλων ταφικῶν ναοσχημῶν μνημείων, ὡς ἡ ἀρχαῖκή σαρκοφάγος τῆς Σάμου π.χ. ἢ τὰ μικρὰ ναόσχημα ἀναθήματα τῆς Κύμης, τῆς Μιλήτου καὶ τῆς Μασσαλίας³. Ἀλλὰ ἐκ τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀναφερομένων στηλῶν τῆς πεντηκονταετίας 500 - 450 π.Χ. μόνον ἡ ἀπολεσθεῖσα στήλη ἐκ Τεγέας⁴ καὶ ἡ στήλη τοῦ Ἀλεξήνορος ἔχουν τὸ ἐν λόγῳ πλάσιον, ἐκ τῶν ὑπ' αὐτοῦ δὲ δημοσιευομένων δύο στηλῶν ἐκ Σινώπης μόνον ἡ μεγαλυτέρα πλαισιούται ὑπὸ ἰωνικῶν κιονίσκων, ἐνῶ ἡ μικροτέρα ἐμφανίζει τὸ ἀνάγλυφον ἐντὸς πεδίου βαθυθυθέντος καὶ περιβαλλομένου ὑπὸ τῆς ἐν εἴδει πλαισίου ἐπιφανείας τοῦ λίθου. Ἐπομένως τὸ νέον μορφικὸν στοιχεῖον τῆς στήλης δὲν εἶναι τόσον τὸ ναόσχημον πλάσιον, ἀλλὰ τὸ αἰετωμάτιον. Καὶ αὐτοῦ τὴν καταγωγὴν θὰ πρέπη ν' ἀναζητήσωμεν.

Ἡ ἀπόδοσις μιᾶς νέας καλλιτεχνικῆς μορφῆς εἰς ξένα πρότυπα ἢ εἰς ἔργα ἄλλης τέχνης δίδει ἴσως μίαν γνωστικὴν ἱκανοποίησιν, ἀλλὰ δὲν βοηθεῖ εἰς τὴν κατανόησιν αὐτῆς ταύτης τῆς μορφῆς καὶ πρὸ πάντων τῆς πνευματικῆς ἀνάγκης, ἡ ὁποία τὴν προεκάλεσε. Πέρα τῆς ἐξωτερικῆς μιμήσεως σχημάτων ὑπάρχει ὁ ἐσωτερικὸς λόγος τῆς πορείας τῶν μορφῶν καὶ αἱ καλλιτεχνικαὶ ἀπαιτήσεις, αἱ ἐρμηνεύουσαι τὰς μεταβολὰς τούτων. Διὰ τὸν Ἕλληνα τεχνίτην, μὲ τὴν ἐξαιρετικῶς ἀνεπτυγμένην εὐαισθησίαν, τὸ πέρασ τῆς στήλης ἀποτελεῖ θεμελιῶδες πρόβλημα. Ἡ ἱστορία τῆς ἀρχαῖκῆς ἀττικῆς στήλης, ὅπως μὲ ἐνάργειαν δίδεται εἰς τὴν γνωστὴν μελέτην τῆς G. M. A. RICHTER, *Archaic Attic Gravestones*, μαρτυρεῖ σαφῶς τοῦτο. Ἡ μορφή ἐπιστέψεως τῶν τελευταίων ἀρχαῖκῶν στηλῶν, μὲ τὸ ζεύγος τῶν διπλῶν ἐλίκων καὶ τὸ ἀνθέμιον, μετέβαλεν οὐσιωδῶς τὸ σχῆμα τοῦ πέρατος. Ἡ ἐπίστεψις τῆς στήλης τοῦ Ἀντιφάνους τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχ. Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν⁵ μὲ τὴν διαπλάτυνσιν τῶν σκελῶν τῶν ἐλίκων πρὸς τὰ κάτω καὶ τὴν τριγωνικὴν πῶς διαμόρφωσίν της ἐτοιμάζει τὴν αἰετωματώδη ἀπόληξιν. Ἀκόμη μεγαλυτέρα εἶναι ἡ μεταβολὴ τῆς μορφῆς τῆς ἐπιστέψεως εἰς τὴν «στήλην τοῦ Ὀπλιτοδρομοῦ»⁶. Ἡ ἐπιχειρηθεῖσα ἐσχάτως ἀποκατάστασις καὶ ἐρμηνεία σχετίζει

1 Βλ. E. AKURGAL, *Zwei Grabstelen*, 21, JOHANSEN, 136, 145.

2 ἔ.ἀ. 18.

3 AKURGAL, 20. Σαρκοφάγος Σάμου: AM, 25, 1900, 209 κ.ἐξ., 58, 1933, 41.—Ἀναθήματα ναόσχημα: MENDEL, II, ἀρ. 520-523, PERROT-CHIRIEZ, VIII, 403, εἰκ. 193, 194, DA, I 94, εἰκ. 135, AA 1898, 53, εἰκ. 1, ÖJh. 2, 1899, 200, εἰκ. 102.

4 PH. LE BAS, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure*, πίν. 103.

5 BRÜCKNER, *Ornament und Form d. att. Grabstelen*, πίν. 1, 1, CONZE, 22, πίν. 13, RICHTER, *Archaic Attic Gravestones* εἰκ. 18 καὶ 88.

6 Ἐθνικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν 1959, ΑΕ 1903, πίν. 1, GERKE, *Gr. Plastik*, 82/3, LIPPOLD, HdA, πίν. 27, 4, BUSCHOR, *Fr. Jünglinge*, εἰκ. 128, σ. 111.

τὴν ἐπίστεψιν ταύτην ἀμέσως πρὸς τὴν τριγωνικὴν ἀπόληξιν στενῆς πλευρᾶς ὑπεργείου ταφικοῦ μνημείου¹, δεικνύουσα οὕτω ὅτι τὰ ἀναζητηθέντα εἰς Ἴωνίαν πρότυπα εὐρίσκονται ἀσφαλῶς καὶ εἰς τὴν Ἀττικὴν. Πράγματι εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς Ἀττικῆς καὶ εἰς τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Κεραμεικοῦ ἀνευρέθησαν κτιστὰ παραλληλεπίπεδα μνημεῖα, ἔχοντα ἀμφικλινῆ στέγην, δημιουργοῦσαν οὕτω κατὰ τὰς στενὰς πλευρὰς ἀετώματῶδη ἀπόληξιν².

Ἄλλὰ ἴσως δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπικαλούμεθα οὐδ' αὐτῶν τῶν μνημείων τὴν βοήθειαν, διὰ νὰ κατανοήσωμεν τὴν καταγωγὴν τοῦ ἀετώματος τῶν κλασσικῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν. Εἰς τὴν Ἀττικὴν πάλιν ἔχομεν ἤδη εἰς τὸν 6^{ον} αἰῶνα στήλας ἀναθηματικὰς μὲ ἀέτωμα. Ἐν ἡ στήλῃ τοῦ Κεραμείου τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως³ ἔχει καμπύλον τὸ ἄνω πέρασ τῆς ἀετομόρφου ἀπολήξεως, τὸ ἀνάγλυφον τῶν Χαρίτων τοῦ ἰδίου Μουσείου⁴, ἀνήκον εἰς τὴν ἰδίαν ὥς καὶ τὸ τοῦ Κεραμείου ἐποχὴν (510-500 π.Χ.) φέρει πλεον κανονικὸν ἀέτωμα μετὰ τριῶν ἀκρωτηρίων. Ὁ λόγος εἶναι, νομίζω, ἀπλοῦς. Ὁ τεχνίτης, μάλιστα ὁ ἀρχαϊκός, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐξόχως καλλιεργημένην τὴν αἴσθησιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὀργανώσεως εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ἔργου του, ἀντιλαμβάνεται τὴν ἐπιτακτικὴν ἀνάγκην μιᾶς αἰσθητικῶς λογικῆς ἀπολήξεως. Ὅτε λοιπὸν ἡ στήλη ἀποκτᾷ πλάτος εἶναι ἀδύνατον νὰ στεφθῇ δι' ἀνθεμίου· τότε ἡ ἀπλουστέρα λύσις καθίσταται καὶ ἡ μᾶλλον πειστικὴ καὶ ἀναγκαία, θὰ ἠδύνατο νὰ εἴπη τις: ἡ λύσις τοῦ ἀετώματος. Πόθεν ὅμως ἐνεπνεύσθη τὴν μορφήν ταύτην τοῦ ἀετώματος; Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα, καὶ τὰ ἀπλουστέρα ἀκόμη, προσέπιπτον εἰς τὴν ὄρασιν του καθημερινῶς, ὥστε νὰ καθίσταται περιττὴ ἡ ἀναγωγὴ εἰδικῶς εἰς ταφικὰ μνημεῖα. Τὸ πρόβλημα λοιπὸν τῆς γενέσεως τοῦ ἀετώματος τῶν ἀττικῶν στηλῶν δὲν ἀπαιτεῖ ἀναδρομὴν εἰς ξένας περιοχάς, ἀλλ' εἶναι πρόβλημα ἀναγόμενον εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἱστορίαν τῆς στήλης, πρόβλημα δηλαδὴ καθαρῶς μορφολογικόν.

Ἄλλὰ ἡ ἀπόκρισις αὕτη δὲν ἐξαντλεῖ τὸ θέμα. Ἀπομένει ἀναπόκριτον τὸ ἐρώτημα: διατὶ ἐπλατύνθη ἡ στήλη; Εἰς τοῦτο ἡ ἀπάντησις δὲν εἶναι τόσον εὐκόλος, ἀλλὰ ἡ προσεκτικὴ ἐξέτασις τῶν ἀντικειμενικῶν δεδομένων θὰ ἐπιτρέψῃ ἴσως νὰ ἐννοήσωμεν τοὺς λόγους τῆς μεταβολῆς καὶ νὰ συλλάβωμεν τὴν σημασίαν τῆς.

Εἰς τὰς ἀρχαϊκὰς ἀττικὰς ἐπιτυμβίας στήλας ἡ γλυπτὴ παρὰστασις περιορίζεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν μορφήν ὀρθίου ἀνδρός. Παραλλήλως πρὸς αὐτὰς οἱ ἐπιτύμβιοι Κοῦροι ἐνισχύουν τὴν κυριαρχίαν τῆς ἀνδρικής μορφῆς ἐπὶ τῶν ἀττικῶν τάφων. Δὲν δύναται νὰ εἶναι τυχαία ἡ ὑπαρξίς ἐντελῶς μεμονωμένων παραδειγμάτων γυναικείων ἐπιτυμβίων γλυπτῶν εἰς τὰ νεκροταφεῖα τῆς Ἀττικῆς οὔτε ἐπιτρέπεται νὰ φαντασθῶμεν, ὅτι ἡ διατήρησις τῶν ἀνδρικῶν μνημείων ὀφείλεται εἰς μίαν μοναδικὴν σειρὰν συμπτώσεων. Πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς ἀπόψεως ταύτης ἔρχονται τὰ διασωθέντα εἰς Ἀττικὴν ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα, ἐκ τῶν ὁποίων ἐλάχιστα ἀναφέρονται εἰς γυναῖκας. Ἐκ τῆς

1 ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ΑΕ 1953-54, Εἰς μνήμην Γ. Π. Οικονόμου, Μέρος Β' σ. 317 κ.εξ.

2 Κ. ΚΥΒΛΕΡ, Der attische Grabbau, MdI, 2, 1949, 10, ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἔ.δ. 323.

3 Ἀκρόπολις 1332, Η. ΡΑΥΝΕ, Archaic Marble Sculpture from the Acropolis, πίν. 129-130, Η. ΣΧΡΑ-

DER, Archaische Marmorbildwerke der Akropolis, πίν. 176, J. D. ΒΕΑΖΛΕΥ, Potter and Painter in Ancient Athens πίν. 3, 3 καὶ 4.

4 Ἀκρόπολις 702, ΡΑΥΝΕ, πίν. 128, ΣΧΡΑΔΕΡ, πίν. 178, ΣΧΕΦΟΛΔ, Gr. Plastik I, πίν. 90, ΡΙΣΑΡΔ, Manuel I, σ. 633, εἰκ. 233.

προσφάτου συλλογῆς τοῦ FRIEDLÄNDER μόνον τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 68 (τὸ ὁποῖον σημειωτέον ἀνήκει εἰς τὸ ἄγαλμα τοῦ Φαιδίου), 75, 80 καὶ 170 ἀνήκουν εἰς τάφους γυναικῶν¹. Ἡ παρατήρησις αὕτη δύναται νὰ ἐπεκταθῆ καὶ πέραν τῶν ὁρίων τῆς Ἀττικῆς, ὅπου καὶ πάλιν ἡ μεγίστη πλειοψηφία τῶν ἐπιγραμμάτων προέρχεται ἐκ τάφων ἀνδρῶν². Ἴσως πρέπει νὰ προσθέσωμεν καὶ ὅτι τὰ σωζόμενα μνημεῖα τῆς Ἀττικῆς παριστάνουν νέους ἄνδρας, κάτω τῶν τριάκοντα ἐτῶν, πιθανώτατα λοιπὸν ἀνήκουν εἰς «ἠιθέους»³. Καὶ ἡ παρατήρησις αὕτη ἐνισχύεται ἐπίσης ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῶν ἐπιγραμμάτων. Ἐξ αὐτοῦ προκύπτει ὅτι τὸ σῆμα ἰδρύεται κατὰ κανόνα ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἢ τῆς μητρός, σπανιώτερον ὑπὸ φίλου, ἐλάχιστοι δὲ εἶναι αἱ ἐξαιρέσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἡ ἴδρυσις ὀφείλεται εἰς τὴν σύζυγον⁴ ἢ εἰς τὰ τέκνα⁵.

Διάφοροι φαίνονται αἱ ἀντιλήψεις ἐκτὸς τῆς Ἀττικῆς καὶ ἰδίως εἰς τὸν ἰωνικὸν κόσμον κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ 5^{ου} αἰῶνος. Αἱ στήλαι τοῦ Ἀλέξηνορος, τοῦ Ἀναξάνδρου καὶ τῆς συλλογῆς Borgia τῆς Νεαπόλεως παριστοῦν ὠρίμους ἄνδρας, καὶ αἱ στήλαι τοῦ Pal. d. Conservatori ἀπὸ τὸ Esquilinum, τοῦ Leeds καὶ ἡ ἀνέκδοτος ἐκ Δίου τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης ἔχουν δώσει τὴν θέσιν τῶν ἀνδρῶν εἰς γυναικας⁶. Παραλλήλως πρὸς αὐτὰς ἐμφανίζονται στήλαι μὲ δύο γυναικείας μορφάς, ὧν ἡ ἑτέρα καθημένη (Αἰγίνης, «Λευκοθέα», Φαρσάλων, Σινώπης, Θεσσαλονίκης 1251). Ὅτε δὲ περὶ τὰ μέσα τοῦ 5^{ου} αἰῶνος ἐπανεμφανίζονται εἰς Ἀττικὴν αἱ ἐπιτύμβια στήλαι, ἔχει συντελεσθῆ τοιαύτη μεταβολή, ὥστε ἤδη τὰ πρῶτα δείγματα φέρουν παραστάσεις καθημένων γυναικῶν καὶ ὠρίμων ἀνδρῶν (Στήλη ἐκ Πειραιῶς, Ἀριστύλλης, Ἀριστέα, Κλεομένους)⁷.

Εἴμεθα ὑποχρεωμένοι, νομίζω, νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ σημαντικὴ αὕτη ἀλλαγὴ ὀφείλεται εἰς βαθυτέραν μεταμόρφωσιν τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τῶν Ἀθηναίων. Αἱ ριζικαὶ διαφοροποιήσεις τῶν τελευταίων ἀρχαϊκῶν χρόνων, αἱ ὁποῖαι εἶχον εὖρει δραστηρικὴν ἔκφρασιν εἰς ὅλους τοὺς τομείς τῆς ζωῆς τῶν Ἀθηναίων, ὀδηγήσασαι εἰς τὴν γένεσιν τῆς Δημοκρατίας καὶ τῆς Τραγωδίας, τῶν δύο μεγίστων κατακτήσεων τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, πρέπει νὰ προεκάλεσαν τὴν ἀναθεώρησιν τῶν παλαιῶν ἀντιλήψεων καὶ νὰ ὑπῆρξαν ἡ αἰτία διὰ τὴν θεμελιώδη μεταβολήν, τὴν ὁποίαν παρατηροῦμεν εἰς τοὺς κλασσικοὺς χρόνους. Ὅστε δὲν πρόκειται πλέον περὶ τοῦ ἐντελῶς δευτερογενοῦς στοιχείου, τῆς μορφῆς δηλαδὴ τοῦ ἀετωματίου ἢ τοῦ πλάτους τῆς στήλης, διὰ τὸ ὁποῖον

1 Τὸ ὑπ' ἀρ. 75 σημειωτέον ὅτι ἀνήκει εἰς ξένην (Σαμίαν ἢ Παρίαν):

2 Ἐξαιρέσεις: FRIEDLÄNDER, 24 (Κέρκυρα), 32 (Θεσσαλία), 60 (Θάσος), 138 (Λάμψακος), 139 (Χίος, 5^{ος} αἰ. π. Χ.).

3 Βλ. WALTER ERDMANN, Die Ehe im alten Griechenland, München 1934, 162.

4 FRIEDLÄNDER, 74 (ἀμφίβολος διόρθωσις) καὶ 136, ἐνθα μνημονεύεται ἡ νεαρὰ ἡλικία.

5 FRIEDLÄNDER, 69a καὶ 79a.

6 Ἀλέξηνορος: βλ. σ. 205 σημ. 5.—Ἀναξάνδρου: JdI, 17, 1902, πίν. 1, AA 1932, εἰκ. 1 (σ. 97-100). D. P. DIMITROV, Jahrbuch d. Univ. Sofia, 39 1942/43, 3 κ.ξ., πίν. 1, Jiri Frei, Studia antiqua A. Salač septua-

genario oblata, Praha 1955, 163 κ.ξ., πίν. IX-X. Borgia: Guida Ruesch ἀρ. 98, RODENWALDT, Das Relief, εἰκ. 15, LANGLOTZ, Bsch. πίν. 75b, KiB, 214. 4, GERKE, 76, 2-77.—Esquilinum: βλ. σ. 202 σημ. 1.—Leeds: βλ. σ. 206 σημ. 8.—Θεσσαλονίκης ἀνέκδοτος: Πβλ. BCH, 79, 1955, 97 (ἡ χρονολόγησις εἰς τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ αἰῶνος, τὴν ὁποίαν ἀναφέρω ἐκεῖ δὲν εὐσταθεῖ, ἀλλὰ πρέπει νὰ χρονολογηθῆ εἰς τὸ δεύτερον τέταρτον).

7 Πειραιῶς: CONZE, ἀρ. 36, πίν. 15, DIEPOLDER, 7, JOHANSEN, ἔ.δ., 137 εἰκ. 69.—Ἀριστύλλης: CONZE ἀρ. 115, πίν. 24, DIEPOLDER, πίν. 1, 2, JOHANSEN, 35, εἰκ. 18.—Ἀριστέα: DIEPOLDER, πίν. 3, 2.—Κλεομένους: DIEPOLDER, πίν. 2, 1.

πρέπει νὰ ἐρευνῶμεν. Αὐτὴ αὐτὴ ἢ τοποθέτησις ἔναντι τῶν βασικῶν προβλημάτων τοῦ ἀνθρώπου, μεταβληθεῖσα, ὠδήγησε τοὺς τεχνίτας, ὡς μέλη τοῦ συνόλου, εἰς πλατυτέραν, περισσότερο δημοκρατικὴν ἢ ἄλλως ὄχι πλέον ἀρχαϊκὴν ἐνατένισιν τῆς ζωῆς. Ἄν εἰς τὴν βαθυτέραν ταύτην μεταμόρφωσιν ἢ ἐπίδρασις τῆς Ἰωνίας ὑπῆρξεν ἰδιαίτερος ἀξιοσημείωτος, δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ συζητήσωμεν. Δὲν δυνάμεθα πάντως νὰ τὴν ἀγνοήσωμεν, ὅπως δὲν δυνάμεθα ν' ἀγνοήσωμεν τὴν σημασίαν τῶν περσικῶν πολέμων, οἱ ὅποιοι εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ συνέτειναν εἰς τὴν ἐπίσπευσιν τῆς ἀρξαμένης πρὸ αὐτῶν διαφοροποιήσεως.

Ἡ οὐσιαστικὴ αὐτὴ πνευματικὴ μεταβολὴ ἐκφράζεται εἰς τὰς ἐπιτυμβίας στήλας τῶν κλασσικῶν χρόνων διὰ τῆς παραστάσεως γυναικῶν καὶ τῆς δευτέρας μορφῆς τοῦ ἐπιζῶντος. Ὡς θέμα, ἢ σύνθεσις καθημένης καὶ ὀρθίας μορφῆς δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τὴν Ἀττικὴν πολὺ πρὸ τῶν μέσων τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰῶνος. Τὸ ἀνάγλυφον τοῦ ἀναθέτου καὶ τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τὸ ἀπότμημα τῶν δύο γυναικῶν τοῦ Ἐθν. Μουσείου Ἀθηνῶν¹, ἔργα τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ αἰῶνος ἀμφότερα, μαρτυροῦν περὶ τούτου. Ἄν καὶ τῶν ἔργων τούτων οὔτε προγόνους γνωρίζομεν οὔτε ἀμέσους ἀπογόνους, συνδέοντας ταῦτα πρὸς τὰ μνημεῖα τῶν κλασσικῶν χρόνων, οὐδεὶς λόγος ὑπάρχει ν' ἀναζητήσωμεν ἔξω τῶν ὁρίων τῆς Ἀττικῆς τὰ πρότυπα. Ἡ παρουσία πλατυτέρων στηλῶν εἰς τὴν Ἀττικὴν εἶναι βεβαιωμένη², ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ὑπαρξίς γλυπτῶν παραστάσεων, περιόπτων καὶ ἀναγλύφων, καθημένων μορφῶν³. Ἐν τούτοις ἡ ἀναγωγὴ τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν εἰς τὰ «λακωνικὰ ἥρωικὰ ἀνάγλυφα» ἀποτελεῖ κοινὸν τόπον πλείστων ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν. Εἰς ταῦτα οἱ ἐρευνηταὶ ἀνευρίσκουν τὴν παλαιότεραν περίπτωσιν ἐπιτυμβίων στηλῶν, εἰς τὰς ὁποίας παρίσταται ἀφ' ἑνὸς ὁ νεκρὸς ἀφηρωισθεὶς, ἀφ' ἑτέρου δὲ οἱ ἐπιζῶντες «σεβίζοντες»⁴, μὲ τὴν πάροδον δὲ τοῦ χρόνου ἢ παράστασις προσλαμβάνει περισσότερο ἀνθρώπινον χαρακτῆρα, ἀποβάλλουσα τὸ ἥρωικὸν στοιχεῖον. Ἡ ἄποψις αὐτὴ πιστεύω ὅτι πρέπει ν' ἀναθεωρηθῆ. Ὅτι τὰ «λακωνικὰ ἀνάγλυφα» δὲν εἶναι ἐπιτύμβια, ἀλλὰ σαφῶς ἀναθηματικά, ἐπεχείρησα ν' ἀποδείξω εἰς τὸ ἄρθρον «Λακωνικὰ ἀνάγλυφα»⁵. Τὰ πρόσφατα εὐρήματα τοῦ συναδέλφου κ. Χρ. Χρήστου ἐπιβεβαιώνουν

1 Ἀκροπόλεως 577, JOHANSEN, ἔ.ἀ. 139 εἰκ. 71. Ἀθηνῶν βλ. σ. 203 σημ. 5.

2 Ἀνάθημα Κεραμέως: βλ. σ. 210 σημ. 3 καὶ CONZE ἀρ. 32=IG I² 996, CONZE ἀρ. 33=IG I² 978 (=A. WILHELM, Beiträge, 33 κ.ἐξ.) Πβλ. καὶ RAUBITSCHER, Dedications. 494.

3 Καθήμεναι μορφαί: Ἀθηνᾶ Ἐνδοίου, Ἀκρ. 625, PAYNE, πίν. 116, SCHRADER, πίν. 85. SCHEFOLD, ἔ.ἀ. πίν. 42-43. Ἐπίσης Ἀκρ. 618, 329, 498, 620, 629, 144, 655 (PAYNE, πίν. 117-118, SCHRADER, σ. 107-116), Διόνυσος Ἐθν. Μουσείου 3897, AA, 1943, 290, Διόνυσος ΑΔ 13, 1930 31, 119 κ.ἐξ. SCHEFOLD, πίν. 53.—Καθήμενος ἀπὸ τὸ Θεμιστόκλειον τείχος AA, 1934, 225 κ.ἐξ.

4 AKURGAL, ἔ.ἀ. 21, JOHANSEN, ἔ.ἀ. 136, 145.

5 Πελοποννησιακὰ Α', 1956, 253-314. Πβλ. N. HIMMELMANN-WILDSCHÜTZ, Studien zum Ilissos-Relief. 33-34 καὶ H. MÖBIUS, Gnomon, 30, 1958, 51-52, ὅπου δέχεται ὅτι τὰ «λακωνικὰ ἀνάγλυφα» εἶναι «ἀνα-

θηματικά». Θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ σημειώσω 1) ὅτι τὸ ἄρθρον «Λακωνικὰ ἀνάγλυφα» ἐδημοσιεύθη εἰς τὰ «Πελοποννησιακὰ» πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου τοῦ Himmelmann καὶ 2) ὅτι ἡ ἔκφρασις τοῦ MÖBIUS ὅτι προσεπάθησα ν' ἀποδείξω ὅτι «die spartanischen Weihreliefs nicht heroisierten Toten, sondern wirklichen Unterweltsgöttern gegolten haben» δὲν ἀποδίδει ἀκριβῶς τὴν θέσιν τῆς μελέτης μου. Τὸ κύριον θέμα ἦτο ν' ἀποδειχθῆ ὅτι τὰ «λακωνικὰ ἀνάγλυφα» δὲν εἶναι ἐπιτύμβια, ἀλλὰ σαφῶς ἀναθηματικά. Κατὰ δεύτερον λόγον προσεπάθησα νὰ διακρίνω τὴν μορφήν τοῦ «θεοῦ, δαίμονος ἢ ἥρωος», εἰς ὃν ἀνετίθεντο. Πιστεύω ὅτι τὰ εὐρήματα τοῦ συναδέλφου κ. Χρ. Χρήστου ἐνισχύουν τὰς διατυπωθείσας ἐκεῖ ἀπόψεις, ἐάν δὲ ἀποδειχθῆ ὅτι ὑπάρχει παράστασις Διὸς κρατούντος κεραυνόν (βλ. Α. ΟΡΑΝΑΟΥ, Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1956, σ. 102-103 εἰκ. 104), τότε καὶ ἡ ὑπόθεσις διὰ τὸ πρόσωπον τοῦ καθημένου εἰς τὰ ἀνάγλυφα θὰ εὐρίσκειται ἐγγύτατα τῆς πραγματικότητος.

τὴν γνώμην ταύτην κατὰ τὸν καλύτερον δυνατὸν τρόπον¹. Ἀλλά, ἐκτὸς τούτου, ἡ ἐπίδρασις τῆς λακωνικῆς αὐτῆς δημιουργίας δὲν φαίνεται καθόλου ἰσχυρὰ πέρα τῶν ὄριων τῆς Λακεδαιμόνος, ὥστε εἶναι ἀπίθανον νὰ προεκάλεσε τόσον σημαντικὴν μεταβολήν.

Ἡ παρουσία δευτέρας μορφῆς δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τὰς ἀρχαϊκὰς ἀττικὰς ἐπιτυμβίας στήλας. Ἡ λαμπρὰ στήλη τῆς Νέας Ὑόρκης ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον παραδειγμα, ὅπου τὴν κυρίαν μορφήν τοῦ νέου συνοδεύει μικροτέρα κόρη². Δύο νέοι παρίστανται καὶ εἰς τὸ ἀπότμημα τῆς στήλης ἐκ Λαυρίου τοῦ Ἐθν. Μουσείου Ἀθηνῶν³, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τὴν στήλην τοῦ Ἀγάθωνος καὶ Ἀριστοκράτους ἐκ Θεσπιῶν τοῦ αὐτοῦ Μουσείου⁴. Περισσότερον σύνθετον καὶ ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ σύμπλεγμα τῶν δύο ἀνδρῶν τοῦ ἀποτιμήματος τῆς Γλυπτοθήκης Ny Carlsberg τῆς Κοπεγχάγης⁵, ὅπου ὁ ἕτερος τῶν ἀνδρῶν παρίσταται μὲ κεκαμμένα τὰ γόνατα καὶ φέρων ἀσπίδα, δόρυ καὶ ξίφος. Εἰς πάντα τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα ἡ δευτέρα μορφή εὐρίσκεται ἐν σχετικῇ ἰσοτιμίᾳ πρὸς τὴν πρώτην (ἐκτὸς ἴσως τῆς τελευταίας περιπτώσεως) καὶ βαίνει παραλλήλως πρὸς ταύτην. Ὅπωςδήποτε ὁμως ἡ μεταβολή, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζουν, μαρτυρεῖ ὅτι κατὰ τὸ τέλος τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων οἱ ἄνθρωποι αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκην νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν ἀριστοκρατικὴν μόνωσιν τῆς προγενεστερῆς ἐποχῆς καὶ νὰ προχωρήσουν εἰς τὸν δρόμον τῆς ἀνθρωπίνης συνοδείας. Καὶ εἰς τὸ νέον κλίμα ἡ ἀδελφή καὶ ὁ συμπολεμιστὴς ἀποτελοῦν τὸν πρῶτον σύντροφον.

Ἀλλά δὲν εἶναι οὗτος ὁ μόνος τρόπος διὰ τοῦ ὁποίου ἐπιχειρεῖται ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τῶν παραδεδομένων καὶ ἡ ἐγκατάλειψις τῆς μοναχικῆς αὐστηρότητος τοῦ νέου τῆς ἐπιτυμβίας στήλης. Αἱ στήλαι τοῦ Ἀλεξήνορος, τοῦ Ἀναξάνδρου καὶ τῆς συλλογῆς Borgia τῆς Νεαπόλεως παριστοῦν παρὰ τὸν νεκρὸν κύριον — ὁ ὁποῖος ἐσημειώσαμεν ἤδη ὅτι ἔπαυσε νὰ εἶναι πλέον νέος — τὸν κύνα του εἰς σχέσιν φιλικῆς καὶ χαριέσεως πρὸς τὸν πρῶτον παιδιᾶς. Τὸ ρωπογραφικὸν τοῦτο θέμα μᾶς εἰσάγει εἰς πνευματικὸν κόσμον τελείως διάφορον ἐκείνου τῶν ἀττικῶν στηλῶν τοῦ 6^{ου} π.Χ. αἰῶνος. Καὶ θὰ ὑπέθετέ τις ὅτι ἡ μεταβολὴ ὀφείλεται εἰς τὴν διαφορὰν τῶν ἰδεῶν καὶ τῆς κοινωνίας τῶν ἰωνικῶν πόλεων, τῆς ὁποίας ἀπήχησιν μόνον σημειοῦμεν εἰς τὰς τρεῖς ὡς ἄνω στήλας, ἂν δὲν ἀνευρίσκετο κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐν τῇ Ἀγορᾷ τῶν Ἀθηνῶν ἀπότμημα στήλης μὲ ὁμοίαν παράστασιν⁶. Τοῦτο δηλοῖ ὅτι ἡ μεταβολὴ ἔχει πολὺ μεγαλυτέραν ἔκτασιν καὶ σημαίνει βαθυτέραν ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν διαφοροποίησιν εἰς ὅλας τὰς περιοχὰς τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου κατὰ τὰ τέλη τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου. Τῆς διαφοροποιήσεως ταύτης αἱ συνέπειαι πρέπει νὰ ἦσαν ἐξαιρετικῶς σημαντικαί. Μικρὰν μόνον ἀπήχησιν ταύτης, ἀλλ' ἴσως ἐξόχως χαρακτηριστικὴν, αἰσθανόμεθα εἰς τὰ ὑπὸ συζήτησιν ἔργα. Διότι ἡ ἀνάγκη νὰ μεταβληθῇ ὁ τύπος τῆς στήλης, τὸν ὁποῖον εἶχε δημιουρ-

1 Βλ. Α. ΟΡΑΝΔΟΥ, ἔ.δ., BCH, 81, 1957, 548-551.

2 E. ROBINSON, M.M.A. Bulletin, 8, 1913, 94 κ.εξ., RODENWALDT, Das Relief, πίν. 1, AD, 4, πίν. 19, 20, PICARD, Manuel I, 427 εἰκ. 121, RICHTER, Gravestones, εἰκ. 11, 73-74, 82-83, JOHANSEN, εἰκ. 48-49, RICHTER, Handbook of Greek Collection (1953) πίν. 113, τῆς αὐτῆς, Catalogue, 1954, ἀρ. 15, πίν. 15-18.

3 CONZE, ἀρ. 11, πίν. 8, 2, AM, 12, 1887, πίν. X,

RICHTER, Gravestones, εἰκ. 99.

4 Ἐθν. Μουσείου 32, Br. Br. 37b, GRACE, Archaic Sculpture in Boeotia, εἰκ. 74, RICHTER, Gravestones, εἰκ. 96.

5 JdI, 44, 1929, πίν. II, Katalog, ἀρ. 13a, RICHTER, Gravestones, εἰκ. 94.

6 Hesperia Suppl. 8, 1944, 373-377, Hesperia 25, 1956, 25 κ.εξ.

γῆσει καὶ μὲ ἀγάπην διετήρησεν ἢ ὑπερήφανος ἀριστοκρατικὴ κοινωνία τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, ὧθει τοὺς τεχνίτας εἰς λύσεις γονίμους, αἱ ὁποῖαι θὰ ἀποδειχθοῦν σὺν τῷ χρόνῳ ἐκτάκτως ἐπαναστατικά, ἂν καὶ ἀρχικῶς ὑποτάσσονται εἰς τὴν αὐστηρότητα τῶν σχημάτων τῆς παραδόσεως.

Ἡ μορφή τῆς στενῆς καὶ ὑψηλῆς στήλης δεσμεύει, φαίνεται, ἐπὶ πολλὸν χρόνον τοὺς δημιουργοὺς. Ὅτι ἠδύναντο νὰ ἐπιτύχουν οὗτοι ἐντὸς τῶν πλαισίων ταύτης, τὸ ἐπραγματοποίησαν διὰ τῆς προσθήκης τῆς δευτέρας παραλλήλου μορφῆς καὶ τοῦ κυνός. Ἀλλά, διατηροῦντες τὸ αὐτὸ σχῆμα, σκέπτονται ὅτι ἔχουν ἀκόμη τὴν δυνατότητα νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὴν ὀπισθίαν ὄψιν τῆς στήλης. Οὕτω ἐμφανίζονται κατὰ τοὺς χρόνους ἀκριβῶς τούτους αἱ πρῶται ἀμφίγλυφοι ἐπιτύμβιαι στήλαι, εἰς τὰς ὁποίας τὸ δεύτερον ὑπηρετικὸν πρόσωπον εἰκονίζεται εἰς τὴν ὀπισθίαν ὄψιν¹. Τὴν συνέχειαν τοῦ θέματος ἀνευρίσκομεν εἰς τὰς στήλας τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ, πλατυτέρας τῶν μέχρι τοῦδε γνωστών, ἀλλὰ διατηρούσας ἀκόμη τὸν χαρακτῆρα τῆς ἐπιμήκους πρὸς τὰ ἄνω μορφῆς, ἐφ' ὧν παρίσταται ὁ νεκρὸς μετὰ τοῦ παιδὸς ὑπηρετοῦ². Παραλλήλως δὲ πρὸς αὐτὰς παρουσιάζονται αἱ στήλαι γυναικῶν καθημένων, πρὸ τῶν ὁποίων ἴσταται ἡ δευτέρα ὑπηρετικὴ μορφή. Οὕτω ἡ μονήρης προσωπικότης παύει ὑπάρχουσα, ἀντικαθισταμένη ὑπὸ συνθέσεως δύο προσώπων κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε μεταμορφώνεται ριζικῶς αὐτὸ τοῦτο τὸ πνευματικὸν κλίμα τῆς παραστάσεως. Ἡ μεταμόρφωσις ἀκριβῶς αὕτη, ἀποτέλεσμα βαθυτέρων κοινωνικῶν καὶ ψυχικῶν μεταβολῶν τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ αἰῶνος, εἶναι τὸ οὐσιῶδες στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον εἰσάγεται εἰς τὰς στήλας τῶν κλασσικῶν χρόνων. Ὡστε, ὁμιλοῦντες περὶ ἰωνικῶν προτύπων, ἀνάγκη νὰ κατευθύνωμεν τὴν σκέψιν μας εἰς τὴν γενεσιουργὸν αἰτίαν τούτων. Πράγματι ἀπὸ τὰ μέχρι τοῦδε δεδομένα ἢ μεταβολὴ τῆς στάσεως τοῦ ἀνθρώπου φαίνεται ὅτι συνετελέσθη ἀρχικῶς εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἰωνικοῦ κόσμου, ὅτι ὅμως καὶ εἰς τὴν Ἀττικὴν ἦτο ὄριμος ἢ διάθεσις διὰ τὴν ἀποδοχὴν τουλάχιστον ταύτης εἶναι, νομίζω, βέβαιον. Τοῦτο μαρτυροῦν ἐκτὸς ἄλλων καὶ τὸ ἀρχαϊκὸν ἀπότμημα τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, ὡς καὶ τὸ τῶν δύο γυναικῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν³, ἐνῶ παραλλήλως αἱ παραστάσεις τῶν λευκῶν ληκύθων δεικνύουν τὰς αὐτὰς ἀκριβῶς τάσεις.

1 Βλ. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, Ἑλληνικὰ ἀμφίγλυφα, 46 κ.έξ. Τὰ ἀμφίγλυφα ἀρ. 1, 2, 3 καὶ 4 τοῦ καταλόγου τοῦ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ (ἔ.ἀ. σ. 42 κ.έξ.) δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν, τὴν ὁποίαν συζητοῦμεν ἐδῶ. Τὰ δύο πρῶτα εἶναι πολὺ παλαιότερα καὶ τελείως διάφορα τῶν ἐπομένων. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 3 ἀποτελεῖ ἐντελῶς ἰδιότυπον κατασκευὴν καὶ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀμφίγλυφον, ἀλλὰ κοσμεῖται καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς ὑπὸ παραστάσεων. Τέλος τὸ ὑπ' ἀριθ. 4 δὲν νομίζω ὅτι ἀνήκει εἰς τὸν χρόνον τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἂν καὶ εἶναι ἔργον Ἑλληνος τεχνίτου. Ἡ παρουσία τῆς «Ποτνιας θηρῶν» ἐπ' αὐτοῦ τὸ διαχωρίζει ἀπὸ πάντων τῶν εἰς ἡμᾶς γνωστῶν. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν στήλην τοῦ Ἀναξάνδρου, ἢ ὁποία προσφαιτως ἀπεδείχθη ὅτι εἶναι ἀμφίγλυφος, θεωρῶ τὴν γνώμην τοῦ πρώτου δημοσιεύσαντος τὴν δευτέραν ὄψιν D. P. ΔΙΜΙΤΡΟΥ (βλ. σ. 211 σημ. 6), ὅτι πρόκειται περὶ δύο ἀνεξαρτήτων χρήσεων τοῦ λίθου, λίαν πιθανήν.

2 Στήλη Δελφῶν: Fouilles des Delphes IV, πίν. 55 LANGLOTZ, Bsch. πίν. 81, BULLE, Schöne Mensch², 265, BR. BR. 601, P. DE LA COSTE-MESSELIÈRE, Trésors des Delphes, πίν. 75, τοῦ αὐτοῦ Delphes, πίν. 236.— Στήλη Βατικανοῦ: JdI, 18, 1903, πίν. 8, KiB, 287, 4, BR. BR. 784, ἐσχάτως συμπληρωθὲν ὑπὸ F. MAGI, Studies to D. M. ROBINSON, I, 615 κ.έξ. πίν. 58-60.— Αἰγίνης: JdI, 22, 1907, σ. 117 εἰκ. 4, AD I, 33, KiB, 287, 7.— Ὀδησσοῦ: AA, 43, 1928, 86, εἰκ. 5.

3 Συγγενεῖς ἀπόψεις ἔχει διατυπώσει ἐσχάτως καὶ ὁ N. HIMMELMANN-WILDSCHÜTZ ἐν τῇ προμνημονευθείσῃ διατριβῇ του Studien zum Plissos-Relief. Ἐπιφυλάξεις ἐπ' αὐτῶν διετύπωσεν ὁ ἀριστος γνώστης τῶν ἑλληνικῶν ἐπιτυμβίων H. MOEBIUS ἐν Γνωμον 30, 1958, σ. 52, ὑποστηρίζων τὴν σημασίαν τῶν ἰωνικῶν ἐπιτυμβίων. Τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἀναφερόμενον ἀνάγλυφον τῆς Χαλκηδόνος (βλ. ἐσχάτως BSA, 50, 1955, 81 πίν. 10a)

Ὅπως δὴποτε ἡ ἐμφάνισις τῶν κλασσικῶν στηλῶν τῆς Ἀττικῆς, εἰς τὰς ὁποίας παρουσιάζεται πλήρως συντελεσθεῖσα ἢ μεταβολή, μαρτυρεῖ ὅτι κατὰ τὴν περίοδον τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ πρέπει νὰ ὑπῆρξαν εἰς Ἀθήνας τὰ ἀπολεσθέντα νῦν πρῶτα δείγματα. Ἴσως μάλιστα εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ ὄχι εἰς τὴν Ἰωνίαν νὰ ἐδημιουργήθησαν καὶ αἱ πρῶται στήλαι τῆς νέας ταύτης μορφῆς, ὅπως ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσωμεν γλυπτὰ παλαιότερα τῶν ἰωνικῶν, ὅπου πολλοὶ τῶν νεωτερισμῶν προβάλλουν ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 6^{ου} αἰῶνος π. Χ. (ἀετωμάτιον, ὕπαρξις δευτέρας μορφῆς, καθημένη μορφὴ εἰς πλατεῖαν στήλην).

ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

παραμένει, νομίζω, λίαν αἰνιγματικὸν καὶ πάντως δὲν σχετίζεται πρὸς τὰ νεώτερα ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα οὔτε κατὰ τὸ θέμα οὔτε κατὰ τὴν μορφὴν τῆς στήλης. Ὅπως δὴποτε ἡ συζήτησις τοῦ θέματος δὲν περιτεύει,

ἐφ' ὅσον καὶ νέα μνημεῖα ἔρχονται εἰς φῶς καὶ τῶν παλαιῶν κατανοοῦμεν σὺν τῷ χρόνῳ καλύτερον τὴν σημασίαν.